

ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ ΑΝΑΦΟΡΑ¹

Ἡ ἰσότητα² γεννᾷ ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπαντήσουμε. Εἶναι μιὰ σχέσηη ἢ ἰσότητα; Μιὰ σχέσηη μεταξὺ ἀντικειμένων ἢ μεταξὺ ὀνομάτων ἢ σημείων γιὰ τὰ ἀντικείμενα; Στὴν Ἰδεογραφία μου³ ὑπόθεσα τὸ τελευταῖο. Οἱ λόγοι πού φαίνεται νὰ συνηγοροῦν γιὰ τοῦτο εἶναι οἱ ἐξῆς: ἢ $a = a$ καὶ ἢ $a = b$ εἶναι προφανῶς προτάσεις διαφορετικῆς γνωστικῆς ἀξίας· ἢ $a = a$ ἰσχύει a priori καί, σύμφωνα μὲ τὸν Kant, θὰ πρέπει νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἀναλυτικὴ, ἐνῶ προτάσεις τῆς μορφῆς $a = b$ περιέχουν συχνὰ πολὺ ἀξιόλογες ἐπεκτάσεις τῆς γνώσης μας καὶ δὲν μποροῦν πάντα νὰ θεμελιωθοῦν a priori. Ἡ ἀνακάλυψη ὅτι κάθε πρωὶ δὲν ἀνατέλλει ἓνας καινούριος ἥλιος, ἀλλὰ εἶναι πάντα ὁ ἴδιος, εἶναι ἀσφαλῶς μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ γόνιμες ἀστρονομικὲς ἀνακαλύψεις. Ἀκόμα καὶ σήμερα ἡ ἀναγνώριση ἐνὸς μικροῦ πλανήτη ἢ ἐνὸς κομήτη δὲν εἶναι πάντα κάτι τὸ τόσο εὐκόλο. Ἄν, τώρα, βλέπαμε τὴν ἰσότητα σὰν μιὰ σχέσηη μεταξὺ αὐτῶν πού ὑποδηλώνουν τὰ ὀνόματα 'α' καὶ 'β', τότε θὰ ἦταν σὰν νὰ μὴ μποροῦσε ἢ $a = b$ νὰ διαφέρει ἀπὸ τὴν $a = a$ (ὅταν, βέβαια, ἢ $a = b$ εἶναι ἀληθῆς). Θὰ ἐκφράζαμε, ἔτσι, μιὰ σχέσηη ἐνὸς πράγματος μὲ τὸν ἑαυτό του, καὶ μάλιστα μιὰ σχέσηη πού ἔχει κάθε πρᾶγμα μὲ τὸν ἑαυτό του ἀλλὰ μὲ κανένα ἄλλο πρᾶγμα. Αὐτὸ πού θέλει κανεὶς νὰ πεῖ μὲ τὴν $a = b$ φαίνεται νὰ εἶναι ὅτι τὰ σημεία ἢ ὀνόματα 'α' καὶ 'β' ὑποδηλώνουν τὸ ἴδιο πρᾶγμα, ὥστε ὁ λόγος νὰ εἶναι γιὰ τὰ ἴδια τὰ σημεία: βεβαιώνεται μιὰ σχέσηη μεταξὺ τους. Ἀλλὰ αὐτὴ ἢ σχέσηη θὰ ἴσχυε μεταξὺ τῶν ὀνομάτων ἢ σημείων μόνο ἐνὸς αὐτὰ ὀνομάζαν ἢ ὑποδηλώναν κάτι. Θὰ ἐπαιξε τὸ ρόλο τοῦ μεσάζοντα ὁ σύνδεσμος καθενὸς ἀπὸ τὰ δύο σημεία μὲ τὸ ἴδιο ὑποδηλούμενο πρᾶγμα. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι αὐθαιρεσία. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαγορεύσουμε σὲ κανέναν νὰ χρησιμοποιήσῃ ἓνα αὐθαίρετο συμβᾶν ἢ ἀντικείμενο σὰν σημεῖο γιὰ κατιτί. Διότι ἔτσι μιὰ πρόταση $a = b$ δὲν θὰ ἀναφερόταν πιά στὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ μόνο στὸν τρόπο τῆς σήμανσῆς του· μὲ αὐτὴν δὲν θὰ ἐκφράζαμε πραγματικὴ γνώση. Ἀλλὰ πολλὲς φορὲς αὐτὸ ἀκριβῶς θέλουμε νὰ κάνουμε. Ἄν τὸ σημεῖο 'α' διακρίνεται ἀπὸ τὸ σημεῖο 'β' μόνο σὰν ἀντικείμενο (ἐδῶ, ἀπὸ τὸ σχῆμα του) καὶ ὄχι σὰν σημεῖο (δηλαδὴ ὄχι ἀπὸ τὸν τρόπο πού ὑποδηλώνει κατιτί) ἢ γνωστικὴ ἀξία τῆς $a = a$ γίνεται οὐσιαστικὰ ἴση μὲ αὐτὴν τῆς $a = b$ ἐφόσον ἢ $a = b$ εἶναι ἀληθῆς. Κάποια διαφορὰ μπορεῖ νὰ προκύψει μόνον ὅταν ἢ διαφορὰ μεταξὺ τῶν σημειῶν ἀντιστοιχεῖ σὲ κάποια διαφορὰ στὸν τρόπο τῆς σήμανσης αὐτοῦ πού ὑποδηλώνει. Ἐστω α , β , γ οἱ εὐθεῖες πού ἐνώνουν τὶς κορυφὲς ἐνὸς τριγώνου μὲ τὰ μέσα τῶν ἀπέναντι πλευρῶν του. Τὸ σημεῖο τομῆς τῶν α καὶ β εἶναι τότε τὸ ἴδιο μὲ τὸ σημεῖο τομῆς τῶν β

καὶ γ. Ὡστε ἔχουμε διαφορετικὲς ὑποδηλώσεις γιὰ τὸ ἴδιο σημεῖο, καὶ αὐτὰ τὰ ὀνόματα (σημεῖο τομῆς τῶν α καὶ β' καὶ 'σημεῖο τομῆς τῶν β καὶ γ') δείχνουν μαζὶ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δίνεται τὸ σημεῖο: καὶ γι' αὐτὸ ἡ πρόταση ὄντως περιέχει γνώση.

Εἶναι φυσικό, τώρα, νὰ σκεφτοῦμε ὅτι μὲ ἓνα σημεῖο (ὄνομα, συνδυασμὸς λέξεων, ἀπλὸ γράμμα) εἶναι συνδεμένο, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται τὸ σημεῖο — πὸν μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ ἢ ἀναφορὰ τοῦ σημεῖου — καὶ αὐτὸ πὸν θὰ ἤθελα νὰ ὀνομάσω τὸ νόημα τοῦ σημεῖου, πὸν περιλαμβάνει τὸν τρόπο τῆς παρουσίας. Στὸ παράδειγμά μας, λοιπόν. ἡ ἀναφορὰ τῶν ἐκφράσεων 'τὸ σημεῖο τομῆς τῶν α καὶ β' καὶ 'τὸ σημεῖο τομῆς τῶν β καὶ γ' θὰ εἶναι ἡ ἴδια — ἀλλὰ ὄχι καὶ τὸ νόημά τους. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ "Ἐσπερος" θὰ εἶναι ἡ ἴδια μὲ αὐτὴν τοῦ 'Ἀὐγερινός', ἀλλὰ ὄχι τὸ νόημά τους.

'Ἀπὸ αὐτὰ πὸν εἶπαμε ὡς τώρα εἶναι σαφὲς ὅτι μὲ 'σημεῖο' καὶ 'ὄνομα' ἐννοῶ ἐδῶ ὁποιαδήποτε ὑποδήλωση πὸν ἀντιπροσωπεύει ἓνα κύριο ὄνομα, ἢ ὁποῖα ἔχει ἔτσι σὰν ἀναφορὰ κάποιου συγκεκριμένο ἀντικείμενο (μὲ τὴν εὐρύτερη σημασία τῆς λέξης) ἀλλὰ ὄχι μιὰν ἐννοια ἢ μιὰ σχέση: αὐτὰ θὰ ἐξεταστοῦν σὲ ἓνα ἄλλο ἄρθρο⁴. Ἡ ὑποσῆμανση ἑνὸς μόνον ἀντικειμένου μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσότερες λέξεις ἢ ἄλλα σημεῖα. Γιὰ συντομία ἄς ὀνομάσουμε κάθε τέτοια ὑποσῆμανση κύριο ὄνομα.

Τὸ νόημα ἑνὸς κύριου ὀνόματος γίνεται καταληπτό ἀπὸ καθέναν πὸν εἶναι ἀρκετὰ ἐξοικειωμένος μὲ τὴ γλώσσα ἢ τὸ σύνολο τῶν ἐκφράσεων στὶς ὁποῖες ἀνήκει τὸ κύριο ὄνομα⁵. τοῦτο ὅμως φτάνει γιὰ νὰ φωτίσει μιὰ μόνον πλευρὰ τῆς ἀναφορᾶς, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἔχει κάποια ἀναφορὰ. Μιὰ πλήρης γνώση τῆς ἀναφορᾶς θὰ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ μᾶς νὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀμέσως γιὰ κάποιο δεδομένο νόημα ἂν τῆς ἀνήκει: ὡς ἐκεῖ δὲν φτάνουμε ποτέ.

Κανονικά, ἡ σύνδεση μεταξὺ ἑνὸς σημεῖου, τοῦ νοήματός του καὶ τῆς ἀναφορᾶς του εἶναι τέτοια ὥστε στὸ σημεῖο νὰ ἀντιστοιχεῖ ἓνα ὀρισμένο νόημα καὶ σὲ τοῦτο πάλι μιὰ ὀρισμένη ἀναφορὰ: ἐνῶ, σὲ μιὰ δεδομένη ἀναφορὰ (ἓνα ἀντικείμενο) δὲν ἀνήκει μονάχα ἓνα σημεῖο. Τὸ ἴδιο νόημα ἐκφράζεται διαφορετικὰ σὲ διαφορετικὲς γλώσσες ἢ ἀκόμα καὶ στὴν ἴδια γλώσσα. Ἀσφαλῶς ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις σὲ αὐτὴν τὴν κανονικὴ συμπεριφορά. Σὲ κάθε ἔκφραση πὸν ἀνήκει σὲ ἓνα ὀλοκληρωμένο σύνολο σημεῖων πρέπει, βέβαια, νὰ ἀντιστοιχεῖ ἓνα ὀρισμένο νόημα: ἀλλὰ συχνὰ οἱ φυσικὲς γλώσσες δὲν ἐκπληρώνουν αὐτὸν τὸν ὄρο καὶ πρέπει νὰ εἴμαστε εὐχαριστημένοι ἂν ἡ ἴδια λέξη ἔχει τὸ ἴδιο νόημα στὴν ἴδια περίσταση. Μπορεῖ ἴσως νὰ δεχτοῦμε ὅτι κάθε γραμματικὰ καλοφτιαγμένη ἔκφραση πὸν ἀντιπροσωπεύει ἓνα κύριο ὄνομα ἔχει πάντα κάποιο νόημα. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν πᾶει νὰ πεῖ ὅτι στὸ νόημα ἀντιστοιχεῖ καὶ μιὰ ἀναφορὰ. Οἱ λέξεις 'τὸ οὐράνιο σῶμα πὸν ἀπέχει περισσότερο ἀπὸ τὴ γῆ' ἔχουν νόημα ἀλλὰ εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν ἔχουν καὶ ἀναφορὰ. Ἡ ἔκφραση 'ἡ βραδύτερα συγκλίνουσα ἀκολουθία' ἔχει νόημα ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ ὅτι δὲν ἔχει ἀναφορὰ, ἀφοῦ γιὰ κάθε δεδομένη συγκλίνουσα ἀκολουθία μπορεῖ νὰ βρεθεῖ μιὰ ἄλλη ἀκολουθία,

πὸ νὰ συγκλίνει βραδύτερα. Μὲ τὸ νὰ συλλάβουμε, λοιπόν, τὸ νόημα δὲν ἔχουμε ὅπωςδήποτε καὶ ἀναφορά.

“Ὅταν χρησιμοποιοῦμε τὶς λέξεις μὲ τὸ συνηθισμένο τρόπο, αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο θέλουμε νὰ μιλήσουμε εἶναι ἡ ἀναφορά τους. Καμιά φορά, ὅμως, μπορεῖ νὰ συμβεῖ νὰ θελήσουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὶς ἴδιες τὶς λέξεις ἢ γιὰ τὸ νόημά τους. Αὐτὸ γίνεται, λ.χ., ὅταν παραθέτουμε τὶς λέξεις κάποιου ἄλλου. Τότε, οἱ δικές μας λέξεις ὑποδηλώνουν πρῶτα τὶς λέξεις τοῦ ἄλλου ὁμιλητῆ, καὶ μόνον αὐτὲς οἱ δεύτερες ἔχουν τὴ συνηθισμένη τους ἀναφορά. Ἔχουμε τότε σημεῖα σημείων. Ὅταν γράφουμε, βάζουμε, σ’ αὐτὴ τὴν περίπτωση, τὶς λέξεις μέσα σὲ εἰσαγωγικά. Ἐπομένως μιὰ λέξη μέσα σὲ εἰσαγωγικά δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει τὴ συνηθισμένη της ἀναφορά.

Γιὰ νὰ μιλήσουμε γιὰ τὸ νόημα μιᾶς ἔκφρασης ‘Α’ μποροῦμε ἀπλῶς νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ φράση ‘τὸ νόημα τῆς ἔκφρασης «Α»’. Στὸν πλάγιο λόγο μιλάμε γιὰ τὸ νόημα, λ.χ., αὐτῶν ποὺ εἶπε κάποιος ἄλλος. Εἶναι ἀρκετὰ σαφές ὅτι, ὅταν μιλάμε ἔτσι, οἱ λέξεις δὲν ἔχουν τὴ συνηθισμένη τους ἀναφορά, ἀλλὰ ὑποδηλώνουν αὐτὸ ποὺ εἶναι συνήθως τὸ νόημά τους. Γιὰ συντομία, θὰ λέμε: στὸν πλάγιο λόγο οἱ λέξεις χρησιμοποιοῦνται *πλάγια* ἢ ἔχουν τὴν *πλάγια* τους ἀναφορά. Διακρίνουμε, λοιπόν, τὴ *συνηθισμένη* ἀπὸ τὴν *πλάγια* ἀναφορά μιᾶς λέξης· καὶ τὸ *συνηθισμένο* ἀπὸ τὸ *πλάγιο* νόημα. Ἡ *πλάγια* ἀναφορά μιᾶς λέξης εἶναι, λοιπόν, τὸ συνηθισμένο της νόημα. Πρέπει πάντα νὰ ἔχουμε στὸ νοῦ μας τέτοιες ἐξαιρέσεις, ἂν θέλουμε νὰ καταλάβουμε σωστὰ τὸν τρόπο τῆς σύνδεσης σημείου, νοήματος καὶ ἀναφορᾶς, σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις.

Πρέπει νὰ ξεχωρίζουμε τὴν ἀναφορὰ καὶ τὸ νόημα ἑνὸς σημείου ἀπὸ τὴν παράσταση ποὺ εἶναι συνδεμένη μὲ τὸ σημεῖο. Ἄν ἡ ἀναφορὰ ἑνὸς σημείου εἶναι ἓνα ἀντικείμενο ἀντιληπτό ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, ἢ παράστασή μου γι’ αὐτὸ εἶναι μιὰ ἐσωτερικὴ εἰκόνα⁶ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις ποὺ ἔχω ἀπὸ ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεών μου καὶ ἀπὸ δικές μου πράξεις, ἐσωτερικὲς ὅσο καὶ ἐξωτερικὲς. Μιὰ τέτοια παράσταση εἶναι συχνὰ διαποτισμένη μὲ αἴσθημα· ἢ σαφήνεια τῶν ξεχωριστῶν τμημάτων της ποικίλλει καὶ ταλαντεύεται. Τὸ ἴδιο νόημα δὲν συνδέεται πάντα, ἀκόμα καὶ στὸν ἴδιο ἄνθρωπο, μὲ τὴν ἴδια παράσταση. Ἡ παράσταση εἶναι ὑποκειμενικὴ· ἢ παράστασή μου δὲν εἶναι ἢ παράσταση ἑνὸς ἄλλου. Σὰν ἀποτέλεσμα ἔχουμε μιὰ ποικιλία διαφορῶν στὶς παραστάσεις ποὺ συνδέονται μὲ τὸ ἴδιο νόημα. Ἐνας ζωγράφος, ἓνας καβαλλάρης καὶ ἓνας ζωολόγος θὰ συνδέσουν, πιθανότατα, διαφορετικὲς παραστάσεις μὲ τὸ ὄνομα ‘Βουκεφάλας’. Αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ οὐσιαστικὴ διάκριση μεταξὺ τῆς παράστασης καὶ τοῦ νοήματος τοῦ σημείου· τὸ νόημα μπορεῖ νὰ εἶναι κοινὸ κτῆμα πολλῶν ἀνθρώπων καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι τμῆμα ἢ τρόπος τῆς ἐπιμέρους ψυχῆς. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει ἓνα κοινὸ ἀπόθεμα σκέψεων ποὺ μεταβιβάζεται ἀπὸ τὴ μιὰ γενιὰ στὴν ἄλλη⁷.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω δὲν χρειάζεται νὰ ἔχουμε ἐνδοιασμοὺς ὅταν μιλάμε ἀπλῶς γιὰ τὸ νόημα, ἐνῶ στὴν περίπτωση μιᾶς παράστασης πρέπει,

ἂν θέλουμε νὰ εἶμαστε ἀκριβεῖς, νὰ προσθέτουμε σὲ ποιὸν ἀνήκει καὶ σὲ ποιὸ χρόνον. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ: ὅπως μὲ τὴν ἴδια λέξη ὁ ἕνας συνδέει αὐτὴ τὴν παράσταση, ὁ ἄλλος τὴν ἄλλη, ἔτσι καὶ ὁ ἕνας μπορεῖ νὰ συσχετίσει αὐτὸ τὸ νόημα, ὁ ἄλλος τὸ ἄλλο. Ἄλλὰ παραμένει πάντα μιὰ διαφορὰ στὸν τρόπο τῆς συσχέτισης. Δὲν ὑπάρχει ἐμπόδιο στὸ νὰ ἀντιληφθοῦν τὸ ἴδιο νόημα· ἀλλὰ δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν τὴν ἴδια παράσταση. *Si duo idem faciunt, non est idem*⁸. "Ἄν δύο ἄνθρωποι φαντάζονται τὸ ἴδιο πράγμα, ὡστόσο, ὁ καθένας ἔχει τὴ δική του παράσταση. Εἶναι πράγματι καμιά φορά δυνατόν νὰ διαπιστώσουμε διαφορὲς στίς παραστάσεις, ἢ ἀκόμα καὶ στὰ αἰσθήματα, διαφορετικῶν ἀνθρώπων· ἀλλὰ μιὰ ἀκριβῆς παραβολὴ δὲν εἶναι δυνατὴ, γιατί δὲν μπορούμε νὰ ἔχουμε τίς δυὸ παραστάσεις μαζί στὴν ἴδια συνείδηση.

Ἡ ἀναφορὰ ἐνὸς κύριου ὀνόματος εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενον ποὺ ὑποδηλώνουμε μέσω τοῦ ὀνόματος· ἡ παράσταση ποὺ ἔχουμε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν εἶναι ἐντελῶς ὑποκειμενικὴ· ἀνάμεσά τους βρίσκεται τὸ νόημα ποὺ δὲν εἶναι πιά ὑποκειμενικὸ ὅπως ἡ παράσταση, οὔτε εἶναι ὅμως καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενον. Ἡ ἀκόλουθη ἀναλογία ἴσως διασαφηνίσῃ αὐτὲς τίς σχέσεις. Κάποιος παρατηρεῖ τὸ φεγγάρι μὲ ἕνα τηλεσκόπιον. Παρομοιάζω τὸ ἴδιο τὸ φεγγάρι μὲ τὴν ἀναφορὰ· εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς παρατήρησιν ποὺ γίνεται δυνατὴ ἀπὸ τὴν πραγματικὴ εἰκόνα ἢ ὁποῖα προβάλλεται ἀπὸ τὸν ἀντοφθάλμιον φακὸν στὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τηλεσκοπίου καὶ ἀπὸ τὴν εἰκόνα στὸν ἀμφιβληστροειδῆ τοῦ παρατηρητῆ. Σ' αὐτὴ τὴν παρομοίωσιν, τὴν εἰκόνα τοῦ φακοῦ τὴν παρομοιάζω μὲ τὸ νόημα, τὴν εἰκόνα στὸν ἀμφιβληστροειδῆ μὲ τὴν παράσταση ἢ τὴν ἐνόρασιν. Ἡ ὀπτικὴ εἰκόνα μέσα στὸ τηλεσκόπιον εἶναι πράγματι μονομερῆς καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ παρατηρητῆ· ἀλλὰ εἶναι πάντα ἀντικειμενικὴ καθόσον μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ διάφορους παρατηρητῆς: μπορούμε νὰ τὴν κανονίσουμε ἔτσι ὥστε νὰ τὴν χρησιμοποιοῦν πολλοὶ συγχρόνως· ἀλλὰ ὁ καθένας θὰ ἔχει τὴ δική του ἀμφιβληστροειδῆ εἰκόνα. Ἐξαιτίας τῶν διαφόρων σχημάτων τῶν ματιῶν τῶν παρατηρητῶν δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐπιτευχθεῖ οὔτε μιὰ γεωμετρικὴ ὁμολογία· καὶ μιὰ πραγματικὴ ταύτισιν θὰ ἀποκλειόταν ἐντελῶς. Αὐτὴ ἡ ἀναλογία θὰ μπορούσε νὰ ἀναπτυχθεῖ ἀκόμα πιὸ πολὺ ἂν ὑποθέταμε ὅτι ἡ ἀμφιβληστροειδῆς εἰκόνα τοῦ Α' γίνεται ἐμφανῆς στὸν Β' ἢ μπορεῖ ἀκόμα ὁ Α' νὰ ἔβλεπε τὴ δική του ἀμφιβληστροειδῆ εἰκόνα στὸν καθρέφτη. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ μπορούσαμε, ἴσως, νὰ δείξουμε πῶς μιὰ παράσταση μπορεῖ ἢ ἴδια νὰ ληφθεῖ σὰν ἀντικείμενον· σὰν ἀντικείμενον, ὅμως, δὲν εἶναι γιὰ τὸν παρατηρητὴ ὅ,τι εἶναι ἄμεσα γιὰ τὸν ἄνθρωπον ποὺ ἔχει τὴν παράσταση. Ἄλλὰ ἡ προέκτασιν αὐτῆς τῆς σκέψιν θὰ μᾶς ἀπομάκρυνε πολὺ ἀπὸ τὸ θέμα μας.

Μπορούμε τώρα νὰ ἀναγνωρίσουμε τρία ἐπίπεδα στίς διαφορὲς μεταξὺ λέξεων ἢ ἐκφράσεων ἢ ὀλόκληρων προτάσεων. Ἡ διαφορὰ μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ, τὸ πολὺ, τίς παραστάσεις, ἢ τὸ νόημα ἀλλὰ ὄχι τὴν ἀναφορὰ, ἢ, τελικὰ, καὶ τὴν ἀναφορὰ. Σχετικὰ μὲ τὸ πρῶτον ἐπίπεδον πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι

έξαιτίας τῆς ἀβέβαιης σύνδεσης παράστασης καὶ λέξεων, μπορεῖ νὰ ὑπάρξει γιὰ ἓναν ἄνθρωπο κάποια διαφορὰ πού ἓνας ἄλλος δὲν τὴ βρίσκει. Ἡ διαφορὰ μεταξύ μιᾶς μετάφρασης καὶ τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου δὲν θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ ξεπερνᾷ τὸ πρῶτο ἐπίπεδο. Στὶς πιθανὲς διαφορές, ἐδῶ, ἀνήκουν καὶ οἱ ἀποχρώσεις καὶ διαβαθμίσεις πού προσπαθεῖ νὰ δώσει στὸ νόημα ἢ ποιητικὴ εὐφράδεια. Τέτοιες ἀποχρώσεις καὶ διαβαθμίσεις δὲν εἶναι ἀντικειμενικὲς καὶ πρέπει νὰ ἀναπλαστοῦν ἀπὸ τὸν κάθε ἀκροατὴ ἢ ἀναγνώστη σύμφωνα μὲ τὶς νύξεις τοῦ ποιητῆ ἢ τοῦ ὁμιλητῆ. Δίχως κάποια συγγένεια στὶς ἀνθρώπινες παραστάσεις, ἡ τέχνη θὰ ἦταν σίγουρα ἀδύνατη· ἀλλὰ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ καθοριστεῖ ἐπακριβῶς κατὰ πόσο οἱ προθέσεις τοῦ ποιητῆ ἔχουν πραγματοποιηθεῖ.

Στὴ συνέχεια δὲν θὰ συζητήσουμε περισσότερο γιὰ τὶς παραστάσεις καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς διαίσθησης. Τὰ ἀνάφερα ἐδῶ μόνο γιὰ νὰ μὴν προκληθεῖ σύγχυση μεταξύ τῆς παράστασης πού προκαλεῖ μιὰ λέξη στὸν ἀκροατὴ καὶ τοῦ νοήματος τῆς λέξης ἢ τῆς ἀναφορᾶς της.

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἐκφραζόμαστε μὲ συντομία καὶ μὲ ἀκρίβεια, ἄς καθιερώσουμε τὴν ἀκόλουθη ὀρολογία: ἓνα κύριο ὄνομα (λέξη, σημεῖο, συνδυασμὸς σημείων, ἐκφραση) ἐκφράζει τὸ ὄνομά του, δηλώνει ἢ ὑποδηλώνει τὴν ἀναφορὰ του. Μέσο ἑνὸς σημείου ἐκφράζουμε τὸ νόημά του καὶ ὑποδηλώνουμε τὴν ἀναφορὰ του.

Οἱ ἰδεαλιστὲς ἢ οἱ σκεπτικιστὲς θὰ ἔχουν, ἴσως, πρὸ πολλοῦ προβάλλει τὴν ἐξῆς ἀντίρρηση: 'Μιᾶς ἔτσι εὐκόλα γιὰ τὸ φεγγάρι σὰν ἀντικείμενο· ἀλλὰ πῶς ξέρεις ὅτι τὸ ὄνομα «τὸ φεγγάρι» ἔχει κάποια ἀναφορὰ; Πῶς ξέρεις ὅτι γενικὰ ὅ,τιδήποτε πράγμα ἔχει ἀναφορὰ;'. Ἀπαντῶ ὅτι ὅταν λέμε 'τὸ φεγγάρι' δὲν θέλουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν παράστασή μας γιὰ τὸ φεγγάρι οὔτε εἴμαστε ἱκανοποιημένοι μὲ τὸ νόημα μόνο, ἀλλὰ προϋποθέτουμε μιὰν ἀναφορὰ. Τὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὴν πρόταση 'Τὸ φεγγάρι εἶναι μικρότερο ἀπὸ τὴ γῆ' ἐξετάζουμε τὴν παράσταση τοῦ φεγγαριοῦ, θὰ ἦταν μιὰ σαφὴς παρανόηση τοῦ νοήματος. Ἄν αὐτὸ ἠθελε ὁ ὁμιλητής, θὰ εἶχε χρησιμοποιεῖ τὴ φράση 'ἡ παράστασή μου γιὰ τὸ φεγγάρι'. Μποροῦμε, βέβαια, νὰ κάνουμε λάθος στὶς προϋποθέσεις μας, καὶ τέτοια λάθη ἔχουν πραγματικὰ γίνει. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν χρειάζεται νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα ἂν ἡ προϋπόθεση εἶναι ἴσως πάντα λαθασμένη· γιὰ νὰ αἰτιολογήσουμε τὴ μνεία στὴν ἀναφορὰ ἑνὸς σημείου, ἀρκεῖ στὴν ἀρχὴ νὰ ὑποδείξουμε τὴν πρόθεσή μας ὅταν μιᾶμε ἢ σκεφτόμαστε. Πρέπει, ὅμως, νὰ προσθέσουμε τὴν ἐπιφύλαξη: ἐφόσον ὑπάρχει ἀναφορὰ.

Μέχρι τώρα ἔχουμε ἐξετάσει τὸ νόημα καὶ τὴν ἀναφορὰ μόνο τέτοιων ἐκφράσεων, λέξεων ἢ σημείων πού ὀνομάσαμε κύρια ὀνόματα. Θὰ ἀναρωτηθοῦμε, τώρα, γιὰ τὸ νόημα καὶ τὴν ἀναφορὰ μιᾶς ὀλόκληρης δηλωσιακῆς πρότασης. Μιὰ τέτοια πρόταση περιέχει μιὰ σκέψη⁹. Θὰ θεωρήσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ σκέψη εἶναι τὸ νόημα ἢ ἡ ἀναφορὰ τῆς πρότασης; Ἄς ὑποθέσουμε πρὸς τὸ παρὸν ὅτι αὐτὴ ἡ πρόταση ἔχει ἀναφορὰ. Ἄν τώρα ἀντικαταστήσουμε μιὰ λέξη τῆς πρότασης μὲ μιὰν ἄλλη πού ἔχει τὴν ἴδια ἀναφορὰ,

αλλά διαφορετικὸ νόημα, αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει καμιά ἐπίπτωση στὴν ἀναφορὰ τῆς πρότασης. Κι ὅμως βλέπουμε σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση πὼς ἡ σκέψη ἀλλάζει: γιατί, λ.χ., ἡ σκέψη στὴν πρόταση 'Ὁ Αὐγερινὸς εἶναι ἓνα σῶμα ποὺ φωτίζεται ἀπὸ τὸν ἥλιο', διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν στὴν πρόταση 'Ὁ Ἑσπερος εἶναι ἓνα σῶμα ποὺ φωτίζεται ἀπὸ τὸν ἥλιο'. Ὅποιος δὲν ξέρει ὅτι ὁ Ἑσπερος εἶναι ὁ Αὐγερινὸς θὰ μποροῦσε νὰ θεωρήσει τὴ μιὰ σκέψη ἀληθῆ καὶ τὴν ἄλλη ψευδῆ. Ἡ σκέψη, συνεπῶς, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἢ ἀναφορὰ τῆς πρότασης, ἀλλὰ μᾶλλον πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς τὸ νόημα τῆς πρότασης. Τί συμβαίνει τώρα μὲ τὴν ἀναφορὰ; Ἐχουμε τὸ δικαίωμα ἀκόμα καὶ νὰ ἀναρωτηθοῦμε γι' αὐτὴν; Εἶναι δυνατὸν μιὰ πρόταση σὰν σύνολο νὰ ἔχει μόνο νόημα ἀλλὰ ὄχι ἀναφορὰ; Θὰ περίμενε, πάντως, κανεὶς ὅτι ὑπάρχουν τέτοιες προτάσεις, ὅπως ὑπάρχουν τμήματα προτάσεων ποὺ ἔχουν νόημα ἀλλὰ ὄχι ἀναφορὰ. Προτάσεις ποὺ περιέχουν ὀνόματα χωρὶς ἀναφορὰ θὰ εἶναι τέτοιου εἴδους. Ἡ πρόταση 'Βγάλανε τὸν Ὀδυσσεῦσιν ἐκ τῆς στεριάς στὴν Ἰθάκῃ ἐνῶ κοιμόταν βαθιὰ' προφανῶς ἔχει κάποιο νόημα. Ἀλλὰ ἀφοῦ εἶναι ἀμφίβολο ἂν τὸ ὄνομα 'Ὀδυσσεύς' ποὺ παρουσιάζεται ἐκεῖ ἔχει ἀναφορὰ, εἶναι ἐπίσης ἀμφίβολο ἂν ὁλόκληρη ἡ πρόταση ἔχει ἀναφορὰ. Εἶναι ὅμως βέβαιο, παρ' ὅλα αὐτά, ὅτι ὅποιοσδήποτε πάρει στὰ σοβαρὰ τὴν πρόταση ὡς ἀληθῆ ἢ ψευδῆ, θὰ ἀποδώσει στὸ ὄνομα 'Ὀδυσσεύς' μιὰν ἀναφορὰ καὶ ὄχι ἀπλῶς ἓνα νόημα· γιατί στὴν ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος ἀποδίδουμε ἢ ἀρνιόμαστε ἓνα κατηγορημα. Ὅποιος δὲν παραδέχεται ὅτι τὸ ὄνομα ἔχει ἀναφορὰ δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ ἀποδώσει οὔτε νὰ ἀρνηθεῖ τὸ κατηγορημα. Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ ἦταν περιττὸ νὰ προχωρήσει κανεὶς στὴν ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος· θὰ μποροῦσε νὰ ἰκανοποιηθεῖ μὲ τὸ νόημα, ἐφόσον ἤθελε νὰ μείνει μόνο στὴ σκέψη. Ἄν ἐπρόκειτο μόνο γιὰ τὸ νόημα τῆς πρότασης, τὴ σκέψη, δὲν θὰ ἦταν ἀνάγκη νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν ἀναφορὰ ἑνὸς μέρους τῆς πρότασης· μόνο τὸ νόημα, καὶ ὄχι ἢ ἀναφορὰ τοῦ τμήματος, ἔχει σχέση μὲ τὸ νόημα ὁλόκληρης τῆς πρότασης. Ἡ σκέψη παραμένει ἢ ἴδια εἴτε ἢ λέξη 'Ὀδυσσεύς' ἔχει ἀναφορὰ εἴτε ὄχι. Τὸ ὅτι καταπιανόμαστε μὲ τὴν ἀναφορὰ μέρους τῆς πρότασης δείχνει πὼς γενικὰ ἀναγνωρίζουμε καὶ προσμένουμε μιὰν ἀναφορὰ γιὰ τὴν ἴδια τὴν πρόταση. Μειώνεται γιὰ μᾶς ἢ ἀξία τῆς σκέψης μόνον ἀντιληφθοῦμε ὅτι λείπει ἢ ἀναφορὰ ἑνὸς τμήματός της. Εἴμαστε, συνεπῶς, δικαιολογημένοι νὰ μὴν ἀρκούμαστε στὸ νόημα μιᾶς πρότασης ἀλλὰ νὰ ἀναρωτιόμαστε καὶ γιὰ τὴν ἀναφορὰ της. Τώρα, ὅμως, γιατί θέλουμε κάθε κύριο ὄνομα νὰ ἔχει ὄχι μόνο νόημα ἀλλὰ καὶ ἀναφορὰ; Γιατί δὲν μᾶς ἀρκεῖ ἢ σκέψη; Ἐπειδὴ ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἢ τιμὴ τῆς ἀλήθειας τῆς πρότασης. Αὐτὸ δὲν συμβαίνει πάντοτε. Ὅταν ἀκοῦμε νὰ ἀπαγγέλλουν, λ.χ., ἓνα ἔπος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εὐφωνία τῆς γλώσσας, μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο τὸ νόημα τῶν προτάσεων καὶ οἱ παραστάσεις καὶ τὰ συναισθήματα ποὺ μᾶς προκαλοῦν. Ἄν μᾶς ἐνδιέφερε μόνον ἢ ἀλήθεια, θὰ χάναμε τὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση καὶ θὰ υἱοθετούσαμε μιὰ στάση ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἐπομένως, διόλου δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἂν τὸ ὄνομα 'Ὀδυσσεύς', λ.χ., ἔχει ἀναφορὰ, ἐφόσον δεχόμαστε τὸ ποίημα σὰν ἔργο τέ-

χνης¹⁰. Ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἀλήθειας εἶναι αὐτὸ ποῦ μᾶς σπρώχνει πάντα νὰ προχωροῦμε ἀπὸ τὸ νόημα στὴν ἀναφορά.

Εἶδαμε ὅτι μποροῦμε πάντα νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ἀναφορά μιᾶς πρότασης, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἀναφορά τῶν συστατικῶν μερῶν τῆς· καὶ αὐτὸ συμβαίνει τότε καὶ μόνον ὅταν ἐξετάζουμε τὴν τιμὴ ἀλήθειας τῆς.

Εἴμαστε, ἐπομένως, ἀναγκασμένοι νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ τιμὴ ἀλήθειας μιᾶς πρότασης εἶναι ἡ ἀναφορά τῆς. Μὲ τὴν τιμὴ ἀλήθειας μιᾶς πρότασης ἐννοῶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἀληθὴς ἢ ψευδής. Δὲν ὑπάρχουν κι ἄλλες τιμὲς ἀλήθειας. Γιὰ συντομία λέω τὴ μιὰ τιμὴ Ἀλήθεια, τὴν ἄλλη Ψεῦδος. Κάθε δηλωσιακὴ πρόταση ποῦ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀναφορά τῶν λέξεων τῆς, πρέπει, ἐπομένως, νὰ θεωρηθεῖ κύριο ὄνομα, καὶ ἡ ἀναφορά τῆς, ἂν ἔχει μία ἀναφορά, εἶναι ἡ Ἀλήθεια ἢ τὸ Ψεῦδος. Τὰ δύο αὐτὰ ἀντικείμενα ἀναγνωρίζονται, ἔστω καὶ μόνο σιωπηρά, ἀπὸ καθέναν ποῦ κρίνει ὅτι κάτι εἶναι ἀληθές — αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ σκεπτικιστὴ. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν τιμῶν ἀλήθειας ὡς ἀντικειμένων μπορεῖ νὰ φαίνεται σὰν μιὰ αὐθαίρετη ἰδιοτροπία ἢ ἴσως μόνο σὰν ἓνα ἀπλὸ λογοπαίγνιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο καμιὰ βαθιὰ συνέπεια δὲν μπορεῖ νὰ ἀντληθεῖ. Τί ἐννοῶ μὲ ἀντικείμενο μπορεῖ νὰ συζητηθεῖ μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια μόνο σχετικὰ μὲ μία ἐννοια καὶ μία σχέση. Ἐπιφυλάσσομαι νὰ τὸ κάνω σὲ ἓνα ἄλλο ἄρθρο¹¹. Ἀλλὰ αὐτὸ τουλάχιστον πρέπει νὰ εἶναι κιόλας σαφές: ὅτι σὲ κάθε κρίση¹², ὅσοδήποτε κοινότοπη κι ἂν εἶναι, ἔχουμε κιόλας κάνει τὸ βῆμα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν σκέψεων στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀναφορᾶς (τοῦ ἀντικειμενικοῦ).

Θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε τὴ σχέση τῆς σκέψης μὲ τὴν Ἀλήθεια ὄχι σὰν αὐτὴ ποῦ ἔχει τὸ νόημα πρὸς τὴν ἀναφορά, ἀλλὰ μᾶλλον σὰν αὐτὴ ποῦ ἔχει τὸ ὑποκείμενο πρὸς τὸ κατηγορούμενο. Μποροῦμε πράγματι νὰ ποῦμε: Ἡ σκέψη ὅτι ὁ 5 εἶναι ἓνας πρῶτος ἀριθμὸς, εἶναι ἀληθής. Ἀλλὰ μιὰ προσεκτικότερη ἐξέταση δείχνει ὅτι δὲν ἔχουμε πεῖ τίποτε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στὴν ἀπλή πρόταση Ἡ 5 εἶναι ἓνας πρῶτος ἀριθμὸς. Ἡ βεβαίωση τῆς ἀλήθειας προέρχεται, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, ἀπὸ τὴ μορφή τῆς δηλωσιακῆς πρότασης· ὅταν τῆς λείπει ἡ συνηθισμένη τῆς δύναμη, λ.χ., στὸ στόμα ἐνὸς ἠθοποιοῦ πάνω στὴ σκηνή, ἀκόμα καὶ ἡ πρόταση Ἡ σκέψη ὅτι ὁ 5 εἶναι ἓνας πρῶτος ἀριθμὸς, εἶναι ἀληθινή· περιέχει μόνο μιὰ σκέψη καὶ μάλιστα τὴν ἴδια σκέψη μὲ τὸ ἀπλὸ Ἡ 5 εἶναι ἓνας πρῶτος ἀριθμὸς. Ἀπὸ αὐτὸ βγαίνει ὅτι ἡ σχέση τῆς σκέψης πρὸς τὴν ἀλήθεια δὲν μπορεῖ νὰ παρομοιαστεῖ μὲ αὐτὴν τοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὸ κατηγορούμενο. Ὑποκείμενο καὶ κατηγορούμενο (μὲ τὴ λογικὴ τους σημασία) εἶναι πράγματι στοιχεῖα τῆς σκέψης: γιὰ τὴ γνώση βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. Συνδυάζοντας ὑποκείμενο καὶ κατηγορούμενο φτάνουμε μόνο σὲ μιὰ σκέψη, δὲν περνᾶμε ποτὲ ἀπὸ τὸ νόημα στὴν ἀναφορά, ποτὲ ἀπὸ μιὰ σκέψη στὴν τιμὴ ἀλήθειας τῆς. Κινούμαστε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο καὶ ποτὲ δὲν προχωροῦμε ἀπὸ τὸ ἓνα ἐπίπεδο στὸ ἐπόμενο. Μιὰ τιμὴ ἀλήθειας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μέρος μιᾶς σκέψης ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι, ἄς ποῦμε, καὶ ὁ ἥλιος γιὰτὶ δὲν εἶναι ἓνα νόημα ἀλλὰ ἓνα ἀντικείμενο.

“Αν ή υπόθεσή μας, ότι ή αναφορά μιᾶς πρότασης είναι ή τιμή ἀλήθειας της, είναι σωστή, πρέπει ή τελευταία νά παραμένει ἀναλλοίωτη όταν μέρος τῆς πρότασης ἀντικατασταθεῖ με μιάν ἄλλη ἔκφραση ποῦ ἔχει τήν ἴδια ἀναφορά. Κι αὐτό πράγματι συμβαίνει. Ὁ Leibniz δίνει τόν ὀρισμό: *‘Eadem’ sunt, quae sibi mutuo, substitui possunt, salva veritate*¹³. Τί ἄλλο ἀπό τήν τιμή ἀλήθειας θά μπορούσε νά βρεθεῖ, ποῦ νά ἀνήκει ἐντελῶς γενικά σέ κάθε πρόταση, όταν ή αναφορά τῶν συστατικῶν μερῶν της είναι σημαντική, καί παραμένει ἀναλλοίωτο στίς ἀντικαταστάσεις τοῦ εἴδους ποῦ ἀναφέραμε;

“Αν, τώρα, ή τιμή ἀλήθειας μιᾶς πρότασης είναι ή αναφορά της, τότε, ἀπό τή μιᾶ μεριά, ὅλες οἱ ἀληθεῖς προτάσεις ἔχουν τήν ἴδια ἀναφορά, καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τήν ἴδια ἔχουν καί ὅλες οἱ ψευδεῖς. Ἀπό αὐτό βλέπουμε ὅτι ἐξαλείφεται ὅ,τι είναι εἰδικό στήν ἀναφορά τῆς πρότασης. Δέν μπορεῖ ποτέ νά μιᾶς ἐνδιαφέρει μόνο ή ἀναφορά μιᾶς πρότασης· ἀλλά πάλι καί ή σκέψη μόνη της δέν παρέχει γνώση· μόνο ή σκέψη μαζί με τήν ἀναφορά της, δηλαδή τήν τιμή ἀλήθειας της, παρέχει γνώση. Οἱ κρίσεις μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν μιᾶ πρόοδος ἀπό μία σκέψη σέ μία τιμή ἀλήθειας. Φυσικά αὐτό δέν μπορεῖ νά είναι ὀρισμός. Ἡ κρίση είναι κάτι τὸ τελείως ἰδιάζον καί ἀπαράμιλλο. Μποροῦμε ἀκόμα νά ποῦμε ὅτι μιᾶ κρίση είναι μιᾶ διάκριση τῶν μερῶν τῆς τιμῆς ἀλήθειας. Μιᾶ τέτοια διάκριση γίνεται με μιᾶ ἐπιστροφή στή σκέψη. Σέ κάθε νόημα ποῦ ἀνήκει σέ μιᾶ τιμή ἀλήθειας θά ἀντιστοιχοῦσε ὁ δικός του τρόπος ἀνάλυσης. Ἐδῶ, ὅμως, ἔχω χρησιμοποιήσει τή λέξη «μέρος» με εἰδικό τρόπο. Ἐχω, δηλαδή, μεταφέρει τή σχέση μεταξύ τῶν μερῶν καί τοῦ συνόλου τῆς πρότασης στήν ἀναφορά της, λέγοντας ὅτι ή ἀναφορά μιᾶς λέξης είναι μέρος τῆς ἀναφορᾶς τῆς πρότασης ἂν ή ἴδια ή λέξη είναι μέρος τῆς πρότασης. Αὐτός ὁ τρόπος ὀμιλίας μπορεῖ ὅπωςδήποτε νά ἀμφισβητηθεῖ, καθότι ὀλόκληρη ή ἀναφορά καί ἕνα τμήμα της δέν ἀρκοῦν γιά νά προσδιορίσουν τὸ ὑπόλοιπο, καί διότι ή λέξη ‘μέρος’ ἔχει ἤδη χρησιμοποιηθεῖ με ἄλλη σημασία — γιά τὰ σώματα. Θά χρειαζόταν νά δημιουργήσουμε μιάν εἰδική ἔκφραση.

Πρέπει τώρα νά συνεχίσουμε τήν ἐξέταση τῆς υπόθεσης ὅτι ή τιμή ἀλήθειας μιᾶς πρότασης είναι ή ἀναφορά της. Ἐχουμε βρεῖ ὅτι ή τιμή ἀλήθειας μιᾶς πρότασης παραμένει ἀναλλοίωτη όταν μιᾶ ἔκφραση ἀντικατασταθεῖ με μιάν ἄλλη ποῦ ἔχει τήν ἴδια ἀναφορά: ἀλλά δέν ἔχουμε ἀκόμα ἐξετάσει τήν περίπτωση στήν ὁποία ή ἔκφραση ποῦ θά ἀντικαταστήσουμε είναι ή ἴδια μιᾶ πρόταση. Ἄν λοιπόν ή ἄποψή μας είναι σωστή, ή τιμή ἀλήθειας μιᾶς πρότασης ποῦ περιέχει μιάν ἄλλη ὡς μέρος της, πρέπει νά παραμείνει ἀμετάβλητη όταν τὸ μέρος αὐτό ἀντικατασταθεῖ με μιάν ἄλλη πρόταση ποῦ ἔχει τήν ἴδια τιμή ἀλήθειας. Πρέπει νά περιμένουμε ἐξαιρέσεις ὅταν ὀλόκληρη ή πρόταση ἢ τὸ μέρος της είναι εὐθύς ἢ πλάγιος λόγος· γιατί σέ τέτοιες περιπτώσεις, ὅπως εἶδαμε, οἱ λέξεις δέν ἔχουν τή συνηθισμένη τους ἀναφορά. Στὸν εὐθὺ λόγο μιᾶ πρόταση ὑποδηλώνει μιάν ἄλλη πρόταση, καί στὸν πλάγιο λόγο ὑποδηλώνει μιᾶ σκέψη.

Ἔτσι ὀδηγούμαστε στή θεώρηση ἐξαρτημένων προτάσεων. Αὐτὲς συναν-

τῶνται ὡς μέρη ἑνὸς προτασιακοῦ συμπλέγματος, πού εἶναι, ἀπὸ τῆ λογικῆ σκοπιά, καὶ αὐτὸ μία πρόταση — καὶ μάλιστα μία κύρια πρόταση. Ἄλλὰ ἐδῶ ἔχουμε τὸ ἐρώτημα ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι καὶ οἱ ἐξαρτημένες προτάσεις ἔχουν μιὰ τιμὴ ἀλήθειας γιὰ ἀναφορά. Γιὰ τὸν πλάγιο λόγο ἤδη γνωρίζουμε ὅτι συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Οἱ γραμματικολόγοι βλέπουν τὶς ἐξαρτημένες προτάσεις σὰν ἀντιπροσώπους τμημάτων προτάσεων καὶ τὶς χωρίζουν ἀνάλογα σὲ οὐσιαστικὲς προτάσεις, ἐπιθετικὲς προτάσεις καὶ ἐπιρρηματικὲς προτάσεις. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἀναφορὰ μιᾶς ἐξαρτημένης πρότασης δὲν εἶναι μιὰ τιμὴ ἀλήθειας, ἀλλὰ μᾶλλον μοιάζει μὲ τὴν ἀναφορὰ ἑνὸς οὐσιαστικοῦ ἢ ἐπίθετου ἢ ἐπιρρήματος — μὲ λίγα λόγια, μὲ ἓνα τμήμα μιᾶς πρότασης, τοῦ ὁποῖου τὸ νόημα δὲν εἶναι μιὰ σκέψη ἀλλὰ μόνο μέρος μιᾶς σκέψης. Μόνο μιὰ διεξοδικότερη διερεύνηση μπορεῖ νὰ ξεκαθαρίσῃ τὸ ζήτημα. Σ' αὐτήν, δὲν θὰ ἀκολουθήσουμε κατὰ λέξη τὶς γραμματικὲς κατηγορίες, ἀλλὰ θὰ συγκεντρώσουμε αὐτὰ πού εἶναι λογικὰ ὅμοια. Ἄς ψάξουμε πρῶτα γιὰ περιπτώσεις ὅπου τὸ νόημα τῶν ἐξαρτημένων προτάσεων, ὅπως ἔχουμε κιόλας ὑποθέσει, δὲν εἶναι μιὰ ἀνεξάρτητη σκέψη.

Ἡ περίπτωση μιᾶς ἀφηρημένης¹⁴ οὐσιαστικῆς πρότασης πού εἰσάγεται μὲ τὸ 'ὅτι', περιλαμβάνει τὴν περίπτωση τοῦ πλάγιου λόγου, ὅπου εἶδαμε πῶς ἡ πλάγια ἀναφορὰ τῶν λέξεων συμπίπτει μὲ αὐτὸ πού εἶναι συνήθως τὸ νόημά τους. Στὴν περίπτωση αὐτή, λοιπόν, ἡ ἐξαρτημένη πρόταση ἔχει σὰν ἀναφορὰ μιὰ σκέψη καὶ ὄχι μιὰ τιμὴ ἀλήθειας· καὶ ἔχει ὡς νόημα, ὄχι μιὰ σκέψη ἀλλὰ τὸ νόημα τῶν λέξεων 'ἡ σκέψη ὅτι...', πού εἶναι μόνον ἓνα μέρος τῆς σκέψης ὁλόκληρης τῆς σύνθετης πρότασης. Αὐτὸ συμβαίνει μετὰ ἀπὸ τὰ 'λέω', 'ἀκούω', 'ἔχω τὴ γνώμη', 'εἶμαι πεπεισμένος', 'συμπεραίνω' καὶ παρόμοιες ἐκφράσεις¹⁵. Τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά, καὶ μάλιστα κάπως μπλεγμένα, μετὰ ἀπὸ λέξεις ὅπως οἱ 'ἀντιλαμβάνομαι', 'ξέρω', 'φαντάζομαι' πού θὰ ἐξετάσουμε ἀργότερα.

Ὅτι σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ ἀναφορὰ τῆς ἐξαρτημένης πρότασης εἶναι πράγματι ἡ σκέψη, τὸ βλέπουμε ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι ἀδιάφορο γιὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ συνόλου ἂν ἡ ἐξαρτημένη πρόταση εἶναι ἀληθὴς ἢ ψευδής. Ἄς παραβάσουμε, λ.χ., τὶς δύο προτάσεις "Ὁ Κοπέρνικος πίστευε ὅτι οἱ τροχιᾶς τῶν πλανητῶν εἶναι κυκλικές" καὶ "Ὁ Κοπέρνικος πίστευε ὅτι ἡ φαινομενικὴ κίνηση τοῦ ἡλίου παράγεται ἀπὸ τὴν πραγματικὴ κίνηση τῆς γῆς". Ἡ μιὰ ἐξαρτημένη πρόταση μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ τὴν ἄλλη χωρὶς νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν ἀλήθεια. Ἡ κύρια πρόταση μαζί μὲ τὴν ἐξαρτημένη πρόταση ἔχουν ὡς νόημα μόνο μιὰ μοναδικὴ σκέψη καὶ ἡ ἀλήθεια τοῦ συνόλου δὲν περιλαμβάνει οὔτε τὴν ἀλήθεια οὔτε τὸ ψεῦδος τῆς ἐξαρτημένης πρότασης. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀντικαταστήσουμε μιὰν ἐκφραση στὴν ἐξαρτημένη πρόταση μὲ μιὰν ἄλλη πού ἔχει τὴν ἴδια συνηθισμένη ἀναφορὰ, ἀλλὰ μόνο μὲ μιὰ πού ἔχει τὴν ἴδια πλάγια ἀναφορὰ, δηλαδή τὸ ἴδιο συνηθισμένο νόημα. Ἄν ἤθελε κάποιος νὰ συμπεράνει ὅτι ἡ ἀναφορὰ μιᾶς πρότασης δὲν εἶναι ἡ τιμὴ ἀλήθειας τῆς, γιατί τότε θὰ μπορούσε πάντα νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ μιὰν ἄλλη πρόταση τῆς ἴδιας τιμῆς ἀλή-

θειας, θά ἦταν ὑπερβολικός: θά μπορούσαμε ἐξίσου νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ ἀναφορὰ τῆς λέξης 'Αὐγερινός' δὲν εἶναι ἡ 'Αφροδίτη ἀφοῦ δὲν μπορούμε πάντα νά λέμε 'Αφροδίτη' ἀντί γιὰ 'Αὐγερινός'. Ἔχουμε τὸ δικαίωμα νά συμπεράνουμε μόνο ὅτι ἡ ἀναφορὰ μιᾶς πρότασης δὲν εἶναι πάντα ἡ τιμὴ ἀλήθειας της, καὶ ὅτι 'Αὐγερινός' δὲν ὑποδηλώνει πάντα τὸν πλανήτη 'Αφροδίτη, ἀκριβῶς τότε ὅταν ἡ λέξη ἔχει τὴν πλάγια ἀναφορὰ της. Μιὰ ἐξαίρεση τέτοιου εἴδους ὑπάρχει στὴν ἐξαρτημένη πρόταση ποὺ ἐξετάσαμε, ἡ ὁποία ἔχει σὰν ἀναφορὰ μιὰ σκέψη.

"Ὅταν λέμε 'Φαίνεται ὅτι...' ἐννοοῦμε 'Μοῦ φαίνεται ὅτι...' ἢ 'Νομίζω ὅτι...'. Ἔχουμε λοιπὸν πάλι τὴν ἴδια περίπτωση. Ἡ κατάσταση εἶναι παρόμοια στὴν περίπτωση ἐκφράσεων ὅπως οἱ 'χαίρομαι πού', 'λυπᾶμαι', 'ἐγκρίνω', 'κατηγορῶ', 'ἐλπίζω', 'φοβᾶμαι'. Ἄν πρὸς τὸ τέλος τῆς μάχης τοῦ Βατερλώ¹⁶ ὁ Wellington χαιρόταν γιατί ἔρχονταν οἱ Πρῶσοι, ἡ βάση τῆς χαρᾶς του ἦταν μιὰ πεποίθηση. Καὶ νά εἶχε ἐξαπατηθεῖ δὲν θά ἦταν λιγότερο εὐχαριστημένος ἐνόσω διαρκοῦσε ἡ ψευδαίσθησή του· καὶ προτοῦ πεισθεῖ γι' αὐτὸ δὲν θά μπορούσε νά εἶναι χαρούμενος γιατί ἔρχονταν οἱ Πρῶσοι — ἀκόμα κι ἂν στὴν πραγματικότητα αὐτοὶ εἶχαν κιόλας ἀρχίσει νά πλησιάζουν.

"Ὅπως ἓνα αἶσθημα μπορεῖ νά ἔχει ὡς βάση μιὰ πεποίθηση ἢ μιὰ δοξασία, ἔτσι καὶ μιὰ πεποίθηση μπορεῖ νά ἔχει ὡς βάση αὐτὰ τὰ ἴδια, ὅπως, λ.χ., ὅταν συμπεραίνουμε κάτι. Στὴν πρόταση: "Ὁ Κολόμβος συμπέρανε ἀπὸ τὴ σφαιρικότητα τῆς γῆς ὅτι μπορούσε νά φτάσει στὶς Ἰνδίες ταξιδεύοντας δυτικά", ἔχουμε ὡς ἀναφορὰ τῶν τμημάτων δύο σκέψεις: ὅτι ἡ γῆ εἶναι σφαιρική καὶ ὅτι ὁ Κολόμβος μπορούσε νά φτάσει στὶς Ἰνδίες ταξιδεύοντας δυτικά. Τὸ μόνο ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι ὁ Κολόμβος ἦταν πεπεισμένος καὶ γιὰ τὰ δύο, καὶ ὅτι ἡ μιὰ πεποίθηση ἦταν ἡ βάση γιὰ τὴν ἄλλη. Τὸ ἂν ἡ γῆ εἶναι πράγματι σφαιρική καὶ ὁ Κολόμβος μπορούσε πραγματικὰ νά φτάσει στὶς Ἰνδίες ταξιδεύοντας δυτικά, ὅπως νόμιζε, εἶναι ἄσχετο μὲ τὴν ἀλήθεια τῆς πρότασής μας· ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀδιάφορο ἂν ἀντικαταστήσουμε τὴ λέξη 'Γῆ' μὲ τὴ φράση 'ὁ πλανήτης ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ ἓνα φεγγάρι μὲ διάμετρο μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ ἓνα τέταρτο τῆς δικῆς του διαμέτρου'. Ἐδῶ ἐπίσης ἔχουμε τὴν πλάγια ἀναφορὰ τῶν λέξεων.

Οἱ ἐπιρρηματικὲς τελικὲς προτάσεις ποὺ ἀρχίζουν μὲ 'γιὰ νά', ἀνήκουν κι αὐτὲς ἐδῶ· γιατί εἶναι φανερό ὅτι ὁ σκοπὸς εἶναι μιὰ σκέψη· ἄρα: πλάγια ἀναφορὰ τῶν λέξεων, καὶ ρῆμα στὴν ὑποτακτική.

Μιὰ ἐξαρτημένη πρόταση μὲ 'νά' μετὰ ἀπὸ 'διατάζω', 'ρωτῶ', 'ἀπαγορεύω' στὸν εὐθὺ λόγος θά εἶχε τὴ μορφή μιᾶς προστακτικῆς. Μιὰ τέτοια πρόταση δὲν ἔχει ἀναφορὰ· ἔχει μόνο νόημα. Μιὰ διαταγή, μιὰ παράκληση, δὲν εἶναι σκέψεις· βρίσκονται ὅμως στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τίς σκέψεις. Ἐπομένως, στὶς ἐξαρτημένες προτάσεις ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὰ 'διατάζω', 'ρωτῶ', κτλ., οἱ λέξεις ἔχουν τὴν πλάγια ἀναφορὰ τους. Ἡ ἀναφορὰ μιᾶς τέτοιας πρότασης εἶναι, συνεπῶς, ὄχι μιὰ τιμὴ ἀλήθειας ἀλλὰ μιὰ διαταγή, μιὰ παράκληση, κτλ.

Ἡ κατάσταση εἶναι ἡ ἴδια γιὰ τὴν ἐξαρτημένη ἐρώτηση σὲ προτάσεις

ὅπως 'ἀμφιβάλλω ἄν', 'δὲν ξέρω τί'. Εἶναι εὐκόλο νὰ δοῦμε ὅτι καὶ ἐδῶ οἱ λέξεις πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἔχουν τὴν πλάγια ἀναφορά τους. Ἐξαρτημένες προτάσεις ποὺ ἐκφράζουν ἐρωτήσεις καὶ ἀρχίζουν μὲ τὰ 'ποιός', 'τί', 'ποῦ', 'πότε', 'πῶς', 'μὲ ποιὸν τρόπο', κτλ., φαίνονται καμιά φορὰ νὰ πλησιάζουν πολὺ τὶς ἐπιρρηματικὲς προτάσεις ὅπου οἱ λέξεις ἔχουν τὴ συνηθισμένη τους ἀναφορά. Αὐτὲς οἱ περιπτώσεις διακρίνονται γλωσσικὰ ἀπὸ τὴν ἐγκλιση τοῦ ρήματος¹⁷. Μὲ τὴν ὑποτακτικὴ ἔχουμε μιὰν ἐξαρτημένη ἐρώτηση καὶ πλάγια ἀναφορά τῶν λέξεων, ἔτσι ὥστε ἓνα κύριο ὄνομα δὲν μπορεῖ γενικὰ νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ ἓνα ἄλλο ὄνομα τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου.

Στὶς περιπτώσεις ποὺ ἔχουμε ἐξετάσει μέχρι τώρα, οἱ λέξεις τῶν ἐξαρτημένων προτάσεων εἶχαν τὴν πλάγια ἀναφορά τους κι αὐτὸ ἔδειχνε καθαρὰ ὅτι ἡ ἀναφορά τῆς ἴδιας τῆς ἐξαρτημένης πρότασης ἦταν πλάγια· δηλαδή δὲν ἦταν μιὰ τιμὴ ἀλήθειας ἀλλὰ μιὰ σκέψη, μιὰ διαταγή, μιὰ παράκληση, μιὰ ἐρώτηση. Ἡ ἐξαρτημένη πρόταση μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι ἓνα οὐσιαστικό· θὰ μποροῦσε μάλιστα κανεὶς νὰ τὴν πεῖ κύριο ὄνομα αὐτῆς τῆς σκέψης, αὐτῆς τῆς διαταγῆς, κτλ., στὰ πλαίσια τῆς προτασιακῆς δομῆς.

Ἐρχόμαστε τώρα σὲ ἄλλες ἐξαρτημένες προτάσεις, ὅπου οἱ λέξεις ἔχουν τὴ συνηθισμένη τους ἀναφορά χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχει μιὰ σκέψη σὰν νόημα καὶ μιὰ τιμὴ ἀλήθειας σὰν ἀναφορά. Τὸ πῶς εἶναι τοῦτο δυνατὸ, φαίνεται καλύτερα ἀπὸ παραδείγματα.

«Αὐτὸς ποὺ ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτικὴ μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν πέθανε στὴ φτώχεια».

Ἄν τὸ νόημα τῆς ἐξαρτημένης πρότασης ἦταν ἐδῶ μιὰ σκέψη θὰ ἔπρεπε νὰ μποροῦμε νὰ τὸ ἐκφράσουμε καὶ μὲ μιὰ χωριστὴ πρόταση. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν γίνεται, τὸ γραμματικὸ ὑποκείμενο 'αὐτὸς ποῦ' δὲν ἔχει ἀνεξάρτητο νόημα καὶ μονάχα κάνει δυνατὴ τὴ σχέση μὲ τὴν ἀπόδοση 'πέθανε στὴ φτώχεια'. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὸ νόημα τῆς ἐξαρτημένης πρότασης δὲν εἶναι μιὰ ὀλοκληρωμένη σκέψη, καὶ ἡ ἀναφορά της εἶναι ὁ Kepler καὶ ὄχι μιὰ τιμὴ ἀλήθειας. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀντιλέξουμε ὅτι τὸ νόημα τοῦ συνόλου περιέχει μιὰ σκέψη σὰν μέρος, τὴ σκέψη ὅτι ὑπῆρχε κάποιος ποὺ πρῶτος ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτικὴ μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν· πράγματι ὅποιος θεωρεῖ τὸ σύνολο ἀληθινὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ τὸ μέρος του. Αὐτὸ εἶναι ἀναμφίβολο· ἀλλὰ μόνο γιατί, διαφορετικά, ἡ ἐξαρτημένη πρόταση 'αὐτὸς ποὺ ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτικὴ μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν' δὲν θὰ εἶχε ἀναφορά. Σὲ μιὰ ἀπόφανση ὑπάρχει πάντα μιὰ αὐτονόητη προϋπόθεση ὅτι τὰ ἀπλὰ ἢ σύνθετα κύρια ὀνόματα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἔχουν ἀναφορά. Ὅταν λοιπὸν ἀποφανθοῦμε 'ὁ Kepler πέθανε στὴ φτώχεια' προϋποθέτουμε ὅτι τὸ ὄνομα 'Kepler' ὑποδηλώνει κατιτί· ἀλλὰ αὐτὸ δὲν συνεπάγεται ὅτι τὸ νόημα τῆς πρότασης 'ὁ Kepler πέθανε στὴ φτώχεια' περιέχει τὴ σκέψη ὅτι τὸ ὄνομα 'Kepler' ὑποδηλώνει κάτι. Ἄν συνέβαινε αὐτὸ ἢ ἀρνησὴ της δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι

«ὁ Kepler δὲν πέθανε στὴ φτώχεια»

ἀλλὰ

«ὁ Kepler δὲν πέθανε στὴ φτώχεια ἢ τὸ ὄνομα 'Kepler' δὲν ἔχει ἀναφορά». "Ὅτι τὸ ὄνομα 'Kepler' ὑποδηλώνει κάτι εἶναι ἐξίσου προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀπόφανση

«ὁ Kepler πέθανε στὴ φτώχεια»

ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀντίθετη ἀπόφανση. Οἱ γλώσσες, ὅμως, ἔχουν τὸ ἐλάττωμα νὰ περιέχουν ἐκφράσεις ποὺ δὲν κατορθώνουν νὰ ὑποδηλώσουν ἓνα ἀντικείμενο (μολονότι ἡ γραμματικὴ τους μορφή μοιάζει νὰ τὶς προορίζει γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ), γιὰ αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀλήθεια μιᾶς πρότασης. "Ἐτσι, ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῆς πρότασης

«ὕπῆρξε κάποιος ποὺ ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτικὴ μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν»

ἐξαρτᾶται ἂν ἡ ἐξαρτημένη πρόταση

«ὅποιος ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτικὴ μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν»

πράγματι ὑποδηλώνει ἓνα ἀντικείμενο ἢ μόνο μοιάζει νὰ τὸ κάνει, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα δὲν ἔχει ἀναφορά. Καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ φαίνεται σὰν νὰ περιέχει ἡ ἐξαρτημένη πρότασή μας, ὡς μέρος τοῦ νοήματός της, τὴ σκέψη ὅτι ὕπῆρξε κάποιος ποὺ ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτικὴ μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν. "Ἄν αὐτὸ ἦταν σωστὸ ἢ ἄρνηση θὰ ἦταν:

«ὅποιος ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτικὴ μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν πέθανε στὴ φτώχεια ἢ δὲν ὕπῆρξε κανένας ποὺ νὰ ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτικὴ μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν».

Αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἀτέλεια τῆς γλώσσας ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερη οὔτε καὶ ἡ συμβολικὴ γλώσσα τῆς μαθηματικῆς ἀνάλυσης· ἀκόμα καὶ ἐκεῖ μποροῦμε νὰ βροῦμε συνδυασμοὺς συμβόλων ποὺ μοιάζουν νὰ ὑποδηλώνουν κάτι, ἀλλὰ πού, μέχρι τώρα τουλάχιστον, δὲν ἔχουν ἀναφορά, λ.χ., ἀποκλίνουσα ἄπειρη ἀκολουθία. Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ ἀποφύγουμε, λ.χ., μὲ τὸ νὰ θέσουμε τὴν εἰδικὴ συνθήκη ὅτι οἱ ἀποκλίνουσες ἄπειρες ἀκολουθίες ὑποδηλώνουν τὸν ἀριθμὸ 0. Σὲ μιὰ λογικὰ τέλεια γλώσσα (Ἰδεογραφία) ἀπαιτοῦμε ἀπὸ κάθε ἐκφραση, ποὺ ὡς κύριο ὄνομα, εἶναι γραμματικὰ καλοφτιαγμένη ἀπὸ σημεῖα ποὺ ἔχουν ἤδη εἰσαχθεῖ στὴ γλώσσα, νὰ ὑποδηλώνει κάποιο ἀντικείμενο· καὶ νὰ μὴν εἰσάγεται σ' αὐτὴν κανένα καινούριο σημεῖο ὡς κύριο ὄνομα πρὶν τοῦ ἐξασφαλίσουμε μιὰν ἀναφορά. Ἡ λογικὴ μᾶς προειδοποιεῖ γιὰ τὸν κίνδυνο τῶν λογικῶν λαθῶν ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀμφισημία τῶν ἐκφράσεων. Θεωρῶ ἐξίσου σημαντικὴ μιὰ προειδοποίηση γιὰ τὰ φαινομενικὰ κύρια ὀνόματα ποὺ δὲν ἔχουν ἀναφορά. Ἡ ἱστορία τῶν μαθηματικῶν μᾶς δείχνει ὅτι πολλὰ λάθη ἔχουν τὴν προέλευσή τους σ' αὐτό. Τοῦτο προσφέρεται γιὰ δημαγωγικὴ κατάχρηση τόσο εὐκόλα ὅσο καὶ ἡ ἀμφισημία — μπορεῖ καὶ πιὸ εὐκόλα. Ἡ ἐκφραση 'ἢ θε-

ληση τοῦ λαοῦ' μπορεί νά χρησιμεύσει γιά παράδειγμα, γιατί εἶναι εὐκόλο νά διαπιστωθεῖ ὅτι δέν ὑπάρχει καμιᾶ γενικά ἀποδεκτὴ ἀναφορὰ γι' αὐτήν. Δέν εἶναι, λοιπόν, καθόλου ἀσήμαντο νά ἐξαλείψουμε μιὰ γιά πάντα τὴν πηγὴ αὐτῶν τῶν σφαλμάτων, τουλάχιστον στὴν ἐπιστήμη. Ἔτσι, θὰ ἀποκλείονταν τέτοιες ἀντιρρήσεις σὰν αὐτὴ πού συζητήσαμε πιὸ πάνω, ἀφοῦ δέν θὰ μπορούσε ποτὲ νά ἐξαρτηθεῖ τὸ ἄν εἶχε ἀναφορὰ ἓνα κύριο ὄνομα ἀπὸ τὴν ἀλήθεια μιᾶς σκέψης.

Μὲ τὴν ἐξέταση τῶν οὐσιαστικῶν προτάσεων μπορούμε νά συνδέσουμε τὴν ἐξέταση ὀρισμένων ἐπιθετικῶν καὶ ἐπιρρηματικῶν προτάσεων πού λογικά συγγενεύουν πολὺ μὲ αὐτές.

Οἱ ἐπιθετικὲς προτάσεις χρησιμεύουν ἐπίσης γιά τὴν κατασκευὴ σύνθετων κυρίων ὀνομάτων, παρόλο πού, ἀντίθετα μὲ τὶς οὐσιαστικὲς προτάσεις, δέν ἀρκοῦν μόνες τους γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Αὐτὲς οἱ ἐπιθετικὲς προτάσεις πρέπει νά θεωρηθοῦν ἰσοδύναμες μὲ ἐπίθετα. Ἀντὶ γιὰ τὸ ἢ τετραγωνικὴ ρίζα τοῦ 4 πού εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὸ 0' μπορούμε νά ποῦμε ἢ ἀρνητικὴ τετραγωνικὴ ρίζα τοῦ 4'. Ἔχουμε ἐδῶ τὴν περίπτωση ἑνὸς σύνθετου κύριου ὀνόματος πού κατασκευάζεται ἀπὸ μιὰν ἔκφραση γιά μιὰν ἔννοια, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὀριστικοῦ ἄρθρου στὸν ἐνικό. Αὐτὸ πάντως ἐπιτρέπεται ὅταν ἓνα καὶ μόνον ἀντικείμενο ὑπάγεται στὴν ἔννοια¹⁸. Ἐκφράσεις γιά ἔννοιες μποροῦν ἔτσι νά κατασκευαστοῦν ὥστε τὰ γνωρίσματα μιᾶς ἔννοιας νά δίνονται μὲ ἐπιθετικὲς προτάσεις, ὅπως στὸ παράδειγμά μας μὲ τὴν πρόταση ἢ πού εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὸ 0'. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι μιὰ τέτοια ἐπιθετικὴ πρόταση δέν μπορεί νά ἔχει μιὰ σκέψη γιά νόημα ἢ μιὰ τιμὴ ἀλήθειας γιά ἀναφορὰ, τὸ ἴδιο ὅπως δέν μπορούσε νά ἔχει καὶ μιὰ οὐσιαστικὴ πρόταση. Τὸ νόημά της, πού σὲ πολλὲς περιπτώσεις μπορεί νά ἐκφραστεῖ καὶ μὲ ἓνα μόνον ἐπίθετο, εἶναι μονάχα ἓνα μέρος μιᾶς σκέψης. Ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς οὐσιαστικῆς πρότασης, δέν ὑπάρχει ἀνεξάρτητο ὑποκείμενο καὶ ἐπομένως καμιᾶ δυνατότητα νά ἀποδώσουμε τὸ νόημα τῆς ἐξαρτημένης πρότασης μὲ μιὰ ἀνεξάρτητη πρόταση.

Οἱ τοποθεσίες, οἱ στιγμές, τὰ χρονικὰ διαστήματα εἶναι, λογικά θεωρημένα, ἀντικείμενα: ἐπομένως, ὁ γλωσσικὸς χαρακτηρισμὸς μιᾶς ὀρισμένης τοποθεσίας, μιᾶς ὀρισμένης στιγμῆς ἢ ἑνὸς χρονικοῦ διαστήματος θὰ πρέπει νά θεωρηθεῖ σὰν κύριο ὄνομα. Ἐπιρρηματικὲς προτάσεις τόπου καὶ χρόνου μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τὴν κατασκευὴ ἑνὸς τέτοιου κύριου ὀνόματος, μὲ ἓναν τρόπο ὅμοιο μὲ αὐτὸν πού συναντήσαμε στὴν περίπτωση τῶν οὐσιαστικῶν ἐπιθετικῶν προτάσεων. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μποροῦν νά κατασκευαστοῦν ἐκφράσεις γιά ἔννοιες πού περιέχουν τόπους, κτλ. Ἐδῶ πρέπει ἀκόμα νά σημειωθεῖ ὅτι τὸ νόημα τῶν ἐξαρτημένων προτάσεων δέν μπορεί νά ἀναπαραχθεῖ μὲ μιὰ ἀνεξάρτητη πρόταση, ἀφοῦ λείπει ἓνα ἀναγκαῖο στοιχεῖο, δηλαδή ὁ προσδιορισμὸς τοῦ τόπου ἢ τοῦ χρόνου, καὶ μόνον ὑποδείχνεται μὲ μιὰν ἀναφορικὴ ἀντωνυμία ἢ μὲ ἓνα σύνδεσμο¹⁹.

Ὅπως ἔχουμε κιόλας δεῖ γιά τὶς οὐσιαστικὲς, ἐπιθετικὲς καὶ ἐπιρρηματικὲς προτάσεις, μπορούμε, συνήθως, καὶ στὶς ὑποθετικὲς προτάσεις νά ἀνα-

γνωρίσουμε κάποιον άόριστο δείκτη στόν όποιο άντιστοιχεΐ, στην έξαρτημένη πρόταση, ένας παρόμοιος δείκτης. Έφόσον ό ένας δείκτης αναφέρεται στόν άλλο, οί δυό προτάσεις μαζί σχηματίζουν ένα συνδεδεμένο σύνολο πού, κατά κανόνα, εκφράζει μιá και μόνη σκέψη. Στην πρόταση

«άν ένας άριθμός είναι μικρότερος από τó 1 και μεγαλύτερος από τó 0, τó τετράγωνό του είναι μικρότερο από τó 1 και μεγαλύτερο από τó 0»

τό στοιχείο αυτό είναι τó 'ένας άριθμός' στην ύποθετική πρόταση και τó 'του' στην έξαρτημένη πρόταση. Μέσο αυτής έδω τής άοριστίας άποκτá τó νόημα τή γενικότητα πού προσδοκοΰμε από ένα νόμο. Σ' αυτό όφείλεται τó γεγονός ότι ή προκειμένη πρόταση μόνη της δέν έχει μιá πλήρη σκέψη σάν νόημα, και σέ συνδυασμό με τήν άπορρέουσα πρόταση εκφράζει μιá και μόνο σκέψη, τής όποιás τá τμήματα δέν είναι πιá σκέψεις. Δέν είναι γενικά σωστό νά λέμε ότι στην ύποθετική κρίση βάζουμε δυό κρίσεις σέ άμοιβαία σχέση. "Αν ποΰμε αυτό ή κάτι παρόμοιο, ή λέξη 'κρίση' χρησιμοποιείται με τήν ίδια σημασία πού άπόδωσα στη λέξη 'σκέψη'· ώστε θά χρησιμοποιοΰσα τή διατύπωση: 'Μιá ύποθετική σκέψη έγκαθιδρύει μιá άμοιβαία σχέση μεταξύ δυό σκέψεων'. Αυτό θά μπορούσε νά είναι άληθές μόνον άν έλειπε κάποιος άόριστος δείκτης²⁰· αλλά σέ μιá τέτοια περίπτωση δέν θά υπήρχε οΰτε ή γενικότητα.

"Αν πρέπει νά ύποδειχτεί άόριστα κάποια χρονική στιγμή και στην ύποθετική και στην έξαρτημένη πρόταση, αυτό έπιτυγχάνεται συχνά άπλώς με τή χρήση του ένεστώτα του ρήματος, πού σ' αυτή τήν περίπτωση όμως δέν ύποδείχνει τó χρονικό παρόν. Αυτό ή γραμματική μορφή είναι, λοιπόν, ό άόριστος δείκτης στις κύριες και έξαρτημένες προτάσεις. Ένα παράδειγμα αυτού είναι: "Όταν ό "Ηλιος βρίσκεται στόν τροπικό του Καρκίνου, έχουμε τή μεγαλύτερη μέρα στο βόρειο ήμισφαίριο'. Έδω, έπίσης, είναι άδύνατο νά εκφράσουμε τó νόημα τής έξαρτημένης πρότασης με μιá κύρια πρόταση, γιατί αυτό τó νόημα δέν είναι μιá πλήρης σκέψη. Πράγματι άν λέγαμε: 'ό "Ηλιος βρίσκεται στόν τροπικό του Καρκίνου', θά είχαμε άναφέρει αυτό τó γεγονός στόν παρόντα χρόνο και θά είχαμε άλλάξει τó νόημα. Τó ίδιο τó νόημα τής κύριας πρότασης δέν είναι μιá σκέψη· μόνο τó σύνολο πού άποτελείται από τήν κύρια και τήν έξαρτημένη πρόταση περιέχει ένα τέτοιο νόημα. Μπορούμε νά προσθέσουμε ότι διάφορα κοινά στοιχεία στις προκειμένες και στις άπορρέουσες προτάσεις μπορούν νά ύποδειχτοΰν άόριστα.

Είναι φανερό ότι οί οΰσιαστικές προτάσεις πού εισάγονται με τó 'όποιος' ή 'όποιο' και οί έπιρρηματικές προτάσεις πού εισάγονται με τó 'όπου', 'όποτε', 'όπουδήποτε', 'όποτεδήποτε' πρέπει συχνά νά έρμηνεύονται σάν νά έχουν τή σημασία ύποθετικών προτάσεων: λόγου χάρη, "Όποιος άγγίζει τήν πίσσα λερώνεται'.

Και οί έπιθετικές προτάσεις μπορούν νά αντικαταστήσουν ύποθετικές προτάσεις. Έτσι τó νόημα τής πρότασης πού χρησιμοποιήσαμε πιό πάνω μπορεί νά δοθεΐ με τή μορφή 'τό τετράγωνο ένός άριθμοΰ, πού είναι μικρό-

τερος από το 1 και μεγαλύτερος από το 0, είναι μικρότερο από το 1 και μεγαλύτερο από το 0'.

Ἡ κατάσταση εἶναι ἐντελῶς διαφορετική ὅταν ἓνα κύριο ὄνομα ὑποδηλώσει τὸ κοινὸ στοιχεῖο δυὸ προτάσεων. Στὴν πρόταση:

«ὁ Ναπολέων, ὁ ὁποῖος ἀναγνώρισε τὸν κίνδυνο γιὰ τὴ δεξιὰ του πτέρυγα, ὁδήγησε ὁ ἴδιος τοὺς φρουροὺς του ἐνάντια στὴν ἐχθρική θέση»

ἐκφράζονται δύο σκέψεις:

1. Ὁ Ναπολέων ἀναγνώρισε τὸν κίνδυνο γιὰ τὴ δεξιὰ του πτέρυγα
2. Ὁ ἴδιος ὁ Ναπολέων ὁδήγησε τοὺς φρουροὺς του ἐνάντια στὴν ἐχθρική θέση.

Ποῦ καὶ πότε συνέβη αὐτό, καθορίζεται μόνο ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, ἀλλὰ πρέπει παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ θεωρεῖται ὀριστικὰ προσδιορισμένο μ' αὐτά. Ἄν ὀλόκληρη ἢ πρόταση διατυπώνεται σὰν ἀπόφανση, τότε ἔτσι βεβαιώνουμε ταυτόχρονα καὶ τὰ δύο προτασιακὰ τμήματα. Ἄν ἓνα ἀπὸ τὰ τμήματα εἶναι ψευδές, τότε τὸ σύνολο εἶναι ψευδές. Ἐχομε ἐδῶ τὴν περίπτωση ὅπου ἢ ἐξαρτημένη πρόταση, μόνη της, ἔχει ὡς νόημα μιὰν ὀλόκληρη σκέψη (ἂν τὴ συμπληρώσουμε μὲ ἐνδείξεις τόπου καὶ χρόνου). Ἡ ἀναφορὰ τῆς ἐξαρτημένης πρότασης εἶναι, συνεπῶς, μιὰ τιμὴ ἀλήθειας. Περιμένουμε, ἐπομένως, νὰ μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιὰ πρόταση ποὺ ἔχει τὴν ἴδια τιμὴ ἀλήθειας, χωρὶς νὰ ἀλλοιωθεῖ ἢ τιμὴ ἀλήθειας τοῦ συνόλου. Αὐτὸ πράγματι συμβαίνει· ἀλλὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι, γιὰ καθαρὰ γραμματικούς λόγους, τὸ ὑποκείμενό της πρέπει νὰ εἶναι τὸ 'ὁ Ναπολέων', γιὰτὶ μόνο τότε μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μὲ τὴ μορφή μιᾶς ἐπιθετικῆς πρότασης ποὺ ἀνήκει στὸ 'ὁ Ναπολέων'. Ἀλλὰ ἂν παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν ἀπαίτηση νὰ ἐκφραστεῖ μὲ αὐτὴ τὴ μορφή καὶ δείξουμε τὴ σύνδεση μὲ ἓνα 'καί', ὁ περιορισμὸς αὐτὸς παύει νὰ ὑπάρχει.

Οἱ βοηθητικὲς προτάσεις ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὸ 'μολονότι' ἐκφράζουν ἐπίσης ὀλόκληρες σκέψεις. Αὐτὸς ὁ σύνδεσμος δὲν ἔχει γιὰ τὴν ἀκρίβεια κανένα νόημα καὶ δὲν ἀλλάζει τὸ νόημα τῆς πρότασης· τὴ φωτίζει μόνο μὲ ἓναν περίεργο τρόπο²¹. Θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ ἀντικαταστήσουμε τὴν παραχωρητικὴ πρόταση μὲ μιὰν ἄλλη, τῆς ἴδιας τιμῆς ἀλήθειας, χωρὶς νὰ ἀλλάξει ἢ ἀλήθεια τοῦ συνόλου. Ἀλλὰ ὁ χρωματισμὸς ποὺ δίνει ὁ σύνδεσμος στὴν πρόταση θὰ φαινόταν ἀταίριαστος, σὰν νὰ τραγουδοῦσαμε μὲ ζωνηρὸ τρόπο ἓνα τραγούδι μὲ λυπηρὸ θέμα.

Στὶς τελευταῖες περιπτώσεις ἢ ἀλήθεια τοῦ συνόλου περιλάμβανε τὴν ἀλήθεια τῶν συστατικῶν προτάσεων. Ἡ περίπτωση εἶναι διαφορετικὴ ὅταν ἢ ὑποθετικὴ πρόταση ἐκφράζει μιὰν ὀλόκληρη σκέψη, περιέχοντας στὴ θέση ἑνὸς ἀόριστου δείκτη κάποιο κύριο ὄνομα ἢ κατιτὶ ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἰσοδύναμο. Στὴν πρόταση

«ἂν ὁ ἥλιος ἔχει κιόλας ἀνατείλει, ὁ οὐρανὸς εἶναι πολὺ συννεφιασμένος» ὁ χρόνος εἶναι ὁ παρών, δηλαδή, εἶναι συγκεκριμένος. Καὶ ὁ τόπος πρέπει

νά θεωρηθεῖ συγκεκριμένος. Ἐδῶ μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἔχει τεθεῖ μιὰ σχέση μεταξύ τῶν τιμῶν ἀλήθειας ὑποθετικῆς καί ἀπορρέουσας πρότασης, τέτοια ὥστε νά ἀποκλείεται ἡ περίπτωση ὅπου ἡ προκείμενη πρόταση ὑποδηλώνει τὸ Ἀληθές καί ἡ ἀπορρέουσα τὸ Ψευδές. Σύμφωνα μ' αὐτά, ἡ πρότασή μας εἶναι ἀληθῆς ἂν ὁ "Ἡλιος δὲν ἔχει ἀνατείλει ἀκόμα, εἴτε ὁ οὐρανὸς εἶναι συννεφιασμένος εἴτε ὄχι, καί ἐπίσης ἂν ὁ "Ἡλιος ἔχει ἀνατείλει καί ὁ οὐρανὸς εἶναι πολὺ συννεφιασμένος. Ἀφοῦ ἐδῶ προέχουν μόνον οἱ τιμῆς ἀλήθειας, κάθε συστατικὴ πρόταση μπορεῖ νά ἀντικατασταθεῖ μὲ μιὰν ἄλλη τῆς ἴδιας τιμῆς ἀλήθειας, χωρίς νά μεταβάλλει τὴν τιμὴ ἀλήθειας τοῦ συνόλου. Ἀσφαλῶς καί ἐδῶ ὁ χρωματισμὸς θὰ ἦταν λίγο ἢ πολὺ ἀταίριαστος· θὰ μπορούσε εὐκόλα νά φαίνεται ἄχρωμη ἢ σκέψη· ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν τιμὴ ἀλήθειας τῆς. Πρέπει πάντα νά προσέχουμε νά μὴ συγκρούμαστε μὲ τὶς βοηθητικὲς σκέψεις, ποὺ δὲν εἶναι ὅμως ρητὰ διατυπωμένες καί δὲν πρέπει, ἐπομένως, νά λογαριάζονται στὸ νόημα τῆς πρότασης. Γι' αὐτὸ καί δὲν χρειάζεται νά λάβουμε ὑπόψη μας τὶς τιμῆς ἀλήθειας τους²².

Ἐχομε τώρα συζητήσει τὶς ἀπλὲς περιπτώσεις. Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε αὐτὰ ποὺ μάθαμε.

Ἡ ἐξαρτημένη πρόταση ἔχει συνήθως γιὰ νόημά της, ὄχι μιὰ σκέψη, ἀλλὰ μόνον ἓνα τμήμα μιᾶς σκέψης καί ἐπομένως καμιά τιμὴ ἀλήθειας σὰν ἀναφορά. Αὐτὸ συμβαίνει εἴτε γιὰτὶ οἱ λέξεις στὴν ἐξαρτημένη πρόταση ἔχουν πλάγια ἀναφορά, ὥστε ἡ ἀναφορά καί ὄχι τὸ νόημα τῆς ἐξαρτημένης πρότασης εἶναι μιὰ σκέψη, εἴτε γιὰτὶ, μὲ τὴν παρουσία ἑνὸς ἀόριστου δείκτη, ἡ ἐξαρτημένη πρόταση εἶναι ἀτελής καί ἐκφράζει μιὰ σκέψη μόνο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κύρια πρόταση. Μπορεῖ νά συμβεῖ ὅμως τὸ νόημα τῆς βοηθητικῆς πρότασης νά εἶναι μιὰ πλήρης σκέψη, ὅποτε μπορεῖ νά ἀντικατασταθεῖ μὲ μιὰν ἄλλη τῆς ἴδιας τιμῆς ἀλήθειας χωρίς νά ἀλλοιωθεῖ ἡ ἀλήθεια τοῦ συνόλου — ἐφόσον βέβαια δὲν ὑπάρχουν γραμματικὰ ἐμπόδια.

Ἄν ἐξετάσουμε ὅλες τὶς ἐξαρτημένες προτάσεις ποὺ μπορεῖ νά συναντήσῃ κανεὶς, ἀμέσως θὰ βροῦμε μερικὲς ποὺ δὲν ταιριάζουν σ' αὐτὴ τὴν ταξινόμηση. Νομίζω πὼς ἡ αἰτία εἶναι ὅτι αὐτὲς οἱ ἐξαρτημένες προτάσεις δὲν ἔχουν ἓνα τόσο ἀπλὸ νόημα. Σχεδὸν πάντα, φαίνεται, συνδέουμε μὲ τὶς κύριες σκέψεις ποὺ ἐκφράζουμε, βοηθητικὲς σκέψεις, ποὺ ἐνῶ δὲν τὶς ἐκφράζουμε, ὁ ἀκροατὴς τὶς συνδέει μὲ τὶς λέξεις μας σύμφωνα μὲ ψυχολογικοὺς νόμους. Καί ἀφοῦ ἡ βοηθητικὴ σκέψη φαίνεται νά εἶναι συνδεμένη μὲ τὶς λέξεις μας, σχεδὸν ὅπως ἡ ἴδια ἢ κύρια σκέψη, θέλουμε νά ἐκφράζεται καί αὐτή. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐμπλουτίζεται τὸ νόημα τῆς πρότασης καί μπορεῖ θαυμάσια νά συμβεῖ νά ἔχομε πιὸ πολλὰ σκέψεις ἀπὸ προτάσεις. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις, ἔτσι πρέπει νά κατανοήσουμε τὴν πρόταση, σὲ ἄλλες, μπορεῖ νά εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ βοηθητικὴ σκέψη ἀνήκει στὸ νόημα τῆς πρότασης ἢ ἂν τὸ συνοδεύει μόνο²³. Θὰ μπορούσαμε ἴσως νά βροῦμε ὅτι ἡ πρόταση

«ὁ Ναπολέων, ποὺ ἀναγνώρισε τὸν κίνδυνο γιὰ τὴ δεξιὰ του πτέρυγα, ὀδήγησε ὁ ἴδιος τοὺς φρουροὺς του ἐνάντια στὴν ἐχθρικὴ θέση»

δὲν ἐκφράζει μόνο τις δύο σκέψεις ποὺ σημειώσαμε πιὸ πάνω, ἀλλὰ καὶ τὴ σκέψη ὅτι ἡ ἐπίγνωση τοῦ κινδύνου ἦταν ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ναπολέον ὁδήγησε τοὺς φρουροὺς ἐνάντια στὴν ἐχθρική θέση. Θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ ἀμφιβάλλουμε ἂν αὐτὴ ἡ σκέψη ὑπονοεῖται μόνο, ἢ εἶναι ρητὰ διατυπωμένη. "Ἄς ἀναρωτηθοῦμε ἂν ἡ πρότασή μας θὰ ἦταν ψευδῆς ἂν ὁ Ναπολέον εἶχε κιόλας πάρει τὴν ἀπόφασή του προτοῦ ἀντιληφθεῖ τὸν κίνδυνο. "Ἄν παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ πρότασή μας μποροῦσε νὰ εἶναι ἀληθῆς, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ βοηθητική σκέψη ὡς μέρος τοῦ νοήματος. Πιθανῶς νὰ ἐπιλέγαμε αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση ἡ κατάσταση θὰ ἦταν ἀρκετὰ πολύπλοκη: θὰ εἶχαμε περισσότερες ἀπλές σκέψεις ἀπὸ προτάσεις. "Ἄν τώρα ἀντικαταστήσουμε τὴν πρόταση

«ὁ Ναπολέον ἀναγνώρισε τὸν κίνδυνο γιὰ τὴ δεξιὰ του πτέρυγα»

μὲ μιὰν ἄλλη ποὺ νὰ ἔχει τὴν ἴδια τιμὴ ἀλήθειας, λ.χ.,

«ὁ Ναπολέον εἶχε κιόλας περάσει τὰ σαρανταπέντε του»

ὄχι μόνο θὰ ἄλλαζε ἡ πρώτη μας σκέψη ἀλλὰ καὶ ἡ τρίτη. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ τιμὴ ἀλήθειας τῆς τελευταίας θὰ μποροῦσε νὰ μεταβληθεῖ, στὴν περίπτωση ἀκριβῶς ποὺ ἡ ἡλικία του δὲν ἦταν ἡ αἰτία γιὰ τὴν ἀπόφασή του νὰ ὁδηγήσει τοὺς φρουροὺς ἐνάντια στὸν ἐχθρό. Αὐτὸ δείχνει γιατί σὲ τέτοιες περιπτώσεις δὲν μποροῦμε πάντα νὰ ἀντικαταστήσουμε τὴ μιὰ πρόταση μὲ τὴν ἄλλη, κι ἂς ἔχουν τὴν ἴδια τιμὴ ἀλήθειας. Ἡ πρόταση τότε, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἄλλη, ἐκφράζει περισσότερα ἀπὸ ὅ,τι ἐκφράζει μόνη της.

"Ἄς ἐξετάσουμε τώρα περιπτώσεις ὅπου αὐτὸ συμβαίνει συχνά. Στὴν πρόταση:

«ὁ Bebel φαντάζεται ὅτι ἡ ἐπιστροφή τῆς Ἀλσατίας - Λωρραίνης θὰ μποροῦσε νὰ κατευνάσει τὴν ἐπιθυμία γιὰ ἐκδίκηση τῆς Γαλλίας»

ἐκφράζονται δύο σκέψεις, ἀπὸ τις ὁποῖες ὅμως δὲν διατυπώνεται ἡ μία μὲ τὴν κύρια, ἢ ἄλλη μὲ τὴν ἐξαρτημένη πρόταση· δηλαδή:

1. ὁ Bebel πιστεύει ὅτι ἡ ἐπιστροφή τῆς Ἀλσατίας-Λωρραίνης θὰ κατεύναζε τὴν ἐπιθυμία τῆς Γαλλίας γιὰ ἐκδίκηση,
2. ἡ ἐπιστροφή τῆς Ἀλσατίας-Λωρραίνης δὲν θὰ κατεύναζε τὴν ἐπιθυμία τῆς Γαλλίας γιὰ ἐκδίκηση.

Στὴ διατύπωση τῆς πρώτης σκέψης οἱ λέξεις τῆς ἐξαρτημένης πρότασης ἔχουν τὴν πλάγια ἀναφορά τους, ἐνῶ οἱ ἴδιες λέξεις στὴ διατύπωση τῆς δεύτερης σκέψης ἔχουν τὴ συνηθισμένη τους ἀναφορά. Αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ ἐξαρτημένη πρόταση στὴν ἀρχική μας σύνθετη πρόταση, πρέπει νὰ ἐκλειφθεῖ δυὸ φορές μὲ διαφορετικὴ ἀναφορά: τὴ μιὰ φορά νὰ ὑποδηλώνει μιὰ σκέψη, τὴν ἄλλη μιὰ τιμὴ ἀλήθειας. Ἐφόσον ἡ τιμὴ ἀλήθειας δὲν εἶναι ὁλόκληρη ἢ ἀναφορά τῆς ἐξαρτημένης πρότασης, δὲν μποροῦμε ἀπλῶς νὰ τὴν ἀντικαταστήσουμε μὲ μιὰν ἄλλη ποὺ ἔχει τὴν ἴδια τιμὴ ἀλήθειας. Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ ἐκφράσεις ὅπως 'γνωρίζω', 'ἀνακαλύπτω', 'εἶναι γνωστὸ ὅτι'.

Με μιὰ αἰτιακὴ πρόταση καὶ μετὴν κύρια πρόταση ποὺ συνδέεται μετὰ αὐτὴν ἐκφράζουμε διάφορες σκέψεις ποὺ δὲν ἀντιστοιχοῦν, ὅμως, ξεχωριστὰ στὶς ἀρχικὲς προτάσεις. Στὴν πρόταση:

Ἔπειδὴ ὁ πάγος ἔχει μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερὸ, ἐπιπλέει στὸ νερὸ

ἔχουμε:

1. ὁ πάγος ἔχει μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερὸ
2. ἂν κάτι ἔχει μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερὸ, ἐπιπλέει στὸ νερὸ
3. ὁ πάγος ἐπιπλέει στὸ νερὸ.

Δὲν χρειάζεται ὅμως νὰ μπάσουμε ρητὰ τὴν τρίτη σκέψη, ἀφοῦ περιέχεται στὶς ἄλλες δύο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οὔτε ἡ πρώτη μαζί μετὴν τρίτη οὔτε ἡ δεύτερη μαζί μετὴν τρίτη θὰ μᾶς ἔδινε τὸ νόημα τῆς προτάσεώς μας. Μποροῦμε τώρα νὰ δοῦμε ὅτι ἡ ἐξαρτημένη πρόταση

«ἐπειδὴ ὁ πάγος ἔχει μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερὸ»

ἐκφράζει ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρώτη μας σκέψη καὶ μέρος τῆς δεύτερης. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν μποροῦμε ἀπλῶς νὰ ἀντικαταστήσουμε τὴ βοηθητικὴ πρόταση μετὰ μιὰν ἄλλη μετὴν ἴδια τιμὴ ἀλήθειας· γιατί αὐτὸ θὰ ἄλλαζε τὴ δευτέρη μας σκέψη καὶ, ἐπομένως, εὐκόλα θὰ μποροῦσε νὰ ἐπηρεάσει καὶ τὴν τιμὴ τῆς ἀλήθειας τῆς.

Ἡ κατάσταση εἶναι παρόμοια στὴν πρόταση

«ἂν τὸ σίδηρο εἶχε μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερὸ, θὰ ἔπλεε πάνω στὸ νερὸ».

Ἐδῶ ἔχουμε τὶς δύο σκέψεις ὅτι τὸ σίδηρο δὲν ἔχει μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ ὅτι κάτι πλέει πάνω στὸ νερὸ, ἂν ἔχει μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερὸ. Ἡ βοηθητικὴ πρόταση ἐκφράζει πάλι μιὰ σκέψη καὶ μέρος μιᾶς ἄλλης.

Ἄν ἐρμηνεύσουμε τὴν πρόταση ποὺ ἔχουμε κιόλας συναντήσεϊ²⁴

«μετὰ τὴν ἀπόσπαση τοῦ Schleswig-Holstein ἀπὸ τὴ Δανία, ἡ Πρωσία καὶ ἡ Αὐστρία ἤρθαν σὲ ρήξη»

μετὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ ἐκφράζει τὴ σκέψη ὅτι τὸ Schleswig-Holstein εἶχε κάποτε ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὴ Δανία, ἔχουμε δύο σκέψεις: πρῶτα, αὐτὴ ποὺ μόλις ἀναφέραμε καὶ μετὰ, τὴ σκέψη ὅτι σὲ κάποια χρονικὴ στιγμή, ποὺ προσδιορίζεται ἀκριβέστερα ἀπὸ τὴν ἐξαρτημένη πρόταση, ἡ Πρωσία καὶ ἡ Αὐστρία ἤρθαν σὲ ρήξη. Καὶ ἐδῶ ἡ ἐξαρτημένη πρόταση ἐκφράζει ὄχι μόνο μιὰ σκέψη ἀλλὰ καὶ μέρος μιᾶς ἄλλης. Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ, γενικά, νὰ ἀντικατασταθεῖ μετὰ μιὰν ἄλλη ποὺ νὰ ἔχει τὴν ἴδια τιμὴ ἀλήθειας.

Εἶναι δύσκολο νὰ ἐξαντλήσουμε ὅλες τὶς δυνατότητες ποὺ μᾶς παρέχει ἡ γλώσσα· ἀλλὰ ἐλπίζω νὰ ἔχω ἐπισημάνει τοὺς οὐσιαστικὸς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους μιὰ ἐξαρτημένη πρόταση δὲν μπορεῖ πάντα νὰ ἀντικατασταθεῖ μετὰ

μιάν άλλη τῆς ἴδιας τιμῆς ἀλήθειας χωρίς νὰ ἐπηρεάζει τὴν ἀλήθεια ὀλόκληρης τῆς δομῆς τῆς πρότασης. Οἱ λόγοι αὐτοὶ εἶναι:

1. ὅτι ἡ ἐξαρτημένη πρόταση δὲν ὑποδηλώνει μιὰ τιμὴ ἀλήθειας, ἀφοῦ ἐκφράζει μόνο μέρος μιᾶς σκέψης·
2. ὅτι ἡ ἐξαρτημένη πρόταση ὑποδηλώνει μιὰ τιμὴ ἀλήθειας ἀλλὰ δὲν περιορίζεται μόνο σ' αὐτή, ἀφοῦ τὸ νόημά της περιέχει ἐκτὸς ἀπὸ μία σκέψη καὶ μέρος μιᾶς ἄλλης.

Ἡ πρώτη περίπτωση συναντᾶται:

- α. στὴν πλάγια ἀναφορὰ τῶν λέξεων
- β. ὅταν ἓνα μέρος τῆς πρότασης εἶναι μόνο ἓνας ἀόριστος δείκτης ἀντι γιὰ ἓνα κύριο ὄνομα.

Στὴ δεύτερη περίπτωση μπορεῖ νὰ πρέπει νὰ πάρει κανεὶς τὴ βοηθητικὴ πρόταση δυὸ φορές, δηλαδή, μιὰ φορά, μὲ τὴ συνηθισμένη της ἀναφορὰ καὶ τὴν ἄλλη, μὲ τὴν πλάγια ἀναφορὰ· ἢ, μπορεῖ τὸ νόημα ἑνὸς τμήματος τῆς ἐξαρτημένης πρότασης νὰ εἶναι συνάμα καὶ ἓνα συστατικὸ στοιχεῖο μιᾶς ἄλλης σκέψης, ἢ ὁποῖα μαζί μὲ τὴ σκέψη ποὺ ἐκφράζει ἄμεσα ἡ ἐξαρτημένη πρόταση, ἀπαρτίζει τὸ νόημα ὀλόκληρης τῆς πρότασης.

Ἄπ' αὐτὰ ἀπορρέει μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα ὅτι οἱ περιπτώσεις ὅπου μιὰ ἐξαρτημένη πρόταση δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ μιάν ἄλλη τῆς ἴδιας τιμῆς ἀλήθειας, δὲν ἀνασκευάζουν τὴ θέση μας ὅτι ἡ τιμὴ ἀλήθειας εἶναι ἡ ἀναφορὰ μιᾶς πρότασης ποὺ ἔχει σὰν νόημα μιὰ σκέψη.

Ἄς ξαναγυρίσουμε ἐκεῖ ἀπὸ ὅπου ἀρχίσαμε.

Ἄν βρήκαμε ὅτι ἡ $'α = α'$ καὶ ἡ $'α = β'$ ἔχουν διαφορετικὴ γνωστικὴ ἀξία, ἡ ἐξήγηση εἶναι ὅτι γιὰ τὴ γνώση δὲν εἶναι λιγότερο σημαντικό τὸ νόημα τῆς πρότασης, δηλαδή ἡ σκέψη ποὺ ἐκφράζει, ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ της, δηλαδή τὴν τιμὴ ἀλήθειας της. Ἄν τώρα εἶναι $α = β$, τότε πράγματι ἡ ἀναφορὰ τοῦ $'β'$ εἶναι ἴδια μὲ αὐτὴν τοῦ $'α'$, καὶ ἐπομένως ἡ τιμὴ ἀλήθειας τῆς $'α = β'$ εἶναι ἡ ἴδια μὲ αὐτὴν τῆς $'α = α'$. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ νόημα τοῦ $'β'$ μπορεῖ νὰ διαφέρει ἀπὸ αὐτὸ τοῦ $'α'$ καὶ συνεπῶς ἡ σκέψη ποὺ ἐκφράζει ἡ $'α = β'$ μπορεῖ νὰ διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν τῆς $'α = α'$. Σ'αὐτὴ τὴν περίπτωση οἱ δύο προτάσεις δὲν ἔχουν τὴν ἴδια γνωστικὴ ἀξία. Ἄν, ὅπως πρὶν ἄνω, μὲ τὴ λέξη $'κρίση'$ ἐννοοῦμε τὴν πρόοδο ἀπὸ τὴ σκέψη στὴν τιμὴ ἀλήθειας της, μποροῦμε καὶ νὰ ποῦμε ὅτι οἱ κρίσεις εἶναι διαφορετικὲς.

Μετάφραση : Ἰόλη Πατέλλη

Σημειώσεις

1. Το άρθρο Ueber Sinn und Bedeutung δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο 'Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik', 100, (1892) σ. 25 - 50.

2. Χρησιμοποιώ αυτή τη λέξη με την έννοια της ταυτότητας: 'α = β' σημαίνει 'το α είναι το ίδιο με το β' ή 'το α και το β ταυτίζονται'.

3. Έδω αναφέρεται ο Frege στο έργο του *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens* (Halle, 1879). [ΣτΜ]

4. Δες το Ueber Begriff und Gegenstand (*Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie XVI*, 1892, σ. 192 - 205) του Frege. [ΣτΜ]

5. Στην περίπτωση ενός πραγματικού κύριου ονόματος, όπως 'Αριστοτέλης', οί γνώμες για το νόημα του ονόματος μπορούν να διαφέρουν. Μπορεί, λ.χ., να σημαίνει το έξης: ο μαθητής του Πλάτωνα και ο καθηγητής του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου. Άλλο νόημα θα δώσει στην πρόταση "Ο 'Αριστοτέλης γεννήθηκε στα Στάγειρα' αυτός που δίνει το παραπάνω νόημα στο όνομα 'Αριστοτέλης', και άλλο αυτός που το δίνει το έξης νόημα: ο δάσκαλος του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου που γεννήθηκε στα Στάγειρα. Έφόσον ή αναφορά παραμένει ή ίδια, τέτοιες διακυμάνσεις στο νόημα είναι ανεκτές, παρ' όλο που θα έπρεπε να αποφεύγονται στη θεωρητική δομή μιās επιστήμης και να μην υπάρχουν σε μιὰ τέλεια γλώσσα.

6. Μπορούμε να συμπεριλάβουμε στις παραστάσεις τις άμεσες έμπειρίες όπου οί ίδιες οί αισθητηριακές έντυπώσεις και τὰ ενεργήματα παίρνουν τή θέση τών σημαδιών που αυτές έχουν αφήσει στην ψυχή. Για το σκοπό μας δεν έχει σημασία αυτή ή διάκριση, κυρίως γιατί αναμνήσεις τών αισθητηριακών έντυπώσεων και ενεργημάτων συνοδεύουν πάντοτε τέτοιες αισθητηριακές έντυπώσεις και ενεργήματα, ώστε να συμπληρώνουν τήν αντιληπτική εικόνα. Από τήν άλλη μεριά, μπορεί κανείς να περιλάβει στην έννοια της άμεσης έμπειρίας κάθε αντικείμενο έφόσον αυτό είναι αισθητηριακά αντιληπτό ή είναι χωρικό.

7. Έπομένως είναι καλύτερα να μη χρησιμοποιείται ή λέξη 'παράσταση' για να υποδηλώσει ένα τόσο βασικά διαφορετικό πράγμα.

8. "Αν τὰ δύο είναι ένα, τότε δεν είναι ένα. [ΣτΜ]

9. Με μιὰ σκέψη δεν έννοώ το ύποκειμενικό ενεργήμα του σκέπτεσθαι, αλλά το αντικειμενικό περιεχόμενό του, που μπορεί να είναι κοινό κτήμα πολλών ανθρώπων.

10. Θα ήταν καλό να είχαμε έναν ειδικό όρο για τὰ μονοσήμαντα σημεία. "Αν τὰ ονομάζαμε, λ.χ., αναπαραστάσεις, τὰ λόγια τών ήθοποιών στη σκιηνή

θά ήταν αναπαραστάσεις· και μάλιστα ο ίδιος ο ήθοποιος θά ήταν αναπαρα-
σταση.

11. Δες τὸ Ueber Begriff und Gegenstand (*Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie XVI*, 1892, σ. 192 - 205) τοῦ Frege. [ΣτΜ]

12. Μία κρίση, γιὰ μένα, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀντίληψη μιᾶς σκέψης, ἀλλὰ ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἀλήθειας τῆς σκέψης.

13. Εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα αὐτὰ ποὺ τὸ ἓνα μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσει τὸ ἄλλο καὶ νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἀλήθεια. [ΣτΜ]

14. Στὴν ἀγγλικὴ μετάφραση ὁ Max Black σημειώνει: «Αὐτὸ εἶναι μιὰ κατὰ λέξη μετάφραση τῆς ἐκφρασης 'abstrakten Nennsätzen' τῆς ὁποίας τὸ νόημα μοῦ διαφεύγει». Ἐπισημαίνω τὴ δυσκολία. [ΣτΜ]

15. Στὴν πρόταση 'ὁ Α εἶπε ψέματα λέγοντας ὅτι εἶδε τὸν Β', ἡ ἐξαρτη-
μένη φράση ὑποδηλώνει μιὰ σκέψη ἡ ὁποία λέγεται ὅτι (1) ἔχει λεχθεῖ
ἀπὸ τὸν Α. (2) ἐνῶ ὁ Α ἦταν πεπεισμένος γιὰ τὸ ψεῦδος της.

16. Ὁ Frege στὸ κείμενό του χρησιμοποιοῦ τὸ πρωσικὸ ὄνομα τῆς μάχης
Belle Alliance. [ΣτΜ]

17. Αὐτὸ ἰσχύει στὰ γερμανικά· τὸ ἄν ἰσχύει καὶ στὰ ἐλληνικά εἶναι
προβληματικό. [ΣτΜ]

18. Σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπαμε πιὸ πάνω πρέπει, θέτοντας ἓναν εἰδικὸ ὄρο,
(λ.χ. μὲ τὴ σύμβαση ὅτι τὸ θ θά εἶναι ἡ ἀναφορὰ τῆς ἐκφρασης ὅταν ἡ ἔν-
νοια ἰσχύει γιὰ περισσότερα ἀπὸ ἓνα ἀντικείμενα ἢ καὶ γιὰ κανένα) νὰ βε-
βαιώσουμε ὅτι ἐκφράσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔχουν πάντα ἀναφορά.

19. Στὴν περίπτωση αὐτῶν τῶν προτάσεων εὐκόλα μποροῦν νὰ βρεθοῦν
διάφορες ἐρμηνεῖες. Τὸ νόημα τῆς πρότασης 'ὅταν τὸ Schleswig-Holstein
χώρισε ἀπὸ τὴ Δανία, ἡ Πρωσία καὶ ἡ Αὐστρία ἦρθαν σὲ ρήξη' μπορεῖ νὰ
δοθεῖ καὶ ὡς ἐξῆς: 'μετὰ τὸ χωρισμὸ τοῦ Schleswig-Holstein ἀπὸ τὴ Δανία,
ἡ Πρωσία καὶ ἡ Αὐστρία ἦρθαν σὲ ρήξη'. Σ' αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ εἶναι σίγουρα
ἄρκετὰ ἐμφανὲς ὅτι δὲν πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὡς τμῆμα τοῦ νοήματος τὴ
σκέψη ὅτι τὸ Schleswig-Holstein χώρισε κάποτε ἀπὸ τὴ Δανία· αὐτὴ ἡ σκέ-
ψη εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση ὥστε ἡ ἐκφραση 'μετὰ τὸ χωρισμὸ τοῦ
Schleswig-Holstein ἀπὸ τὴ Δανία' νὰ ἔχει κάποια ἀναφορά. Βέβαια, μποροῦ-
με ἐπίσης νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ πρότασή μας λέει ὅτι τὸ Schleswig-Holstein
κάποτε χώρισε ἀπὸ τὴ Δανία. Ἔχουμε τότε μιὰ περίπτωση ποὺ θά ἐξετά-
σουμε ἀργότερα. Γιὰ νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὴ διαφορὰ ἄς ποῦμε στὴ
θέση ἑνὸς Κινέζου, ὁ ὁποῖος ἔχοντας λίγες γνώσεις Εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας,
πιστεύει ὅτι εἶναι ψευδὲς ὅτι τὸ Schleswig-Holstein εἶχε ποτὲ χωριστεῖ ἀπὸ
τὴ Δανία. Θά θεωρήσει ὅτι ἡ πρότασή μας, στὴν πρώτη της μορφή, δὲν εἶναι
οὔτε ἀληθὴς οὔτε ψευδής, ἀλλὰ θά ἀρνηθεῖ ὅτι ἔχει ἀναφορὰ γιὰ τὸ λόγο ὅτι
λείπει ἡ ἀναφορὰ τῆς ἐξαρτημένης φράσης. Αὐτὴ ἡ πρόταση θά προσδιό-
ριζε φαινομενικά μόνο κάποιο χρόνο. Ἄν ὅμως ἐρμήνευε τὴν πρότασή μας
μὲ τὸ δεύτερο τρόπο, θά ἔβρισκε ὅτι αὐτὴ ἐκφράζει μιὰ σκέψη ποὺ αὐτὸς
θεωρεῖ ψευδῆ, καὶ θά ἔβρισκε ἐπίσης ὅτι ἓνα μέρος της εἶναι χωρὶς ἀναφορά.

20. Καμιά φορά λείπει ή ρητή γλωσσική ένδειξη και πρέπει να τή μαντέψουμε από τα συμφραζόμενα.

21. Το ίδιο ισχύει και για τα «όμως» και «ώστόσο».

22. Η σκέψη της πρότασής μας μπορεί να εκφραστεί και έτσι: «Η δ ήλιος δέν έχει ακόμη ανατείλει ή ο ούρανός είναι πολύ συννεφιασμένος» — και αυτό δείχνει πώς πρέπει να έννοηθεί αυτό το είδος του προτασιακού συνδέσμου.

23. Αυτό μπορεί να έχει σημασία για το ζήτημα αν μια βεβαίωση είναι ψέμα, όρκος ή ψευδορκία.

24. Ο Frege αναφέρεται έδω στο παράδειγμα που δόθηκε στην υποσημείωση 19. [ΣτΜ]